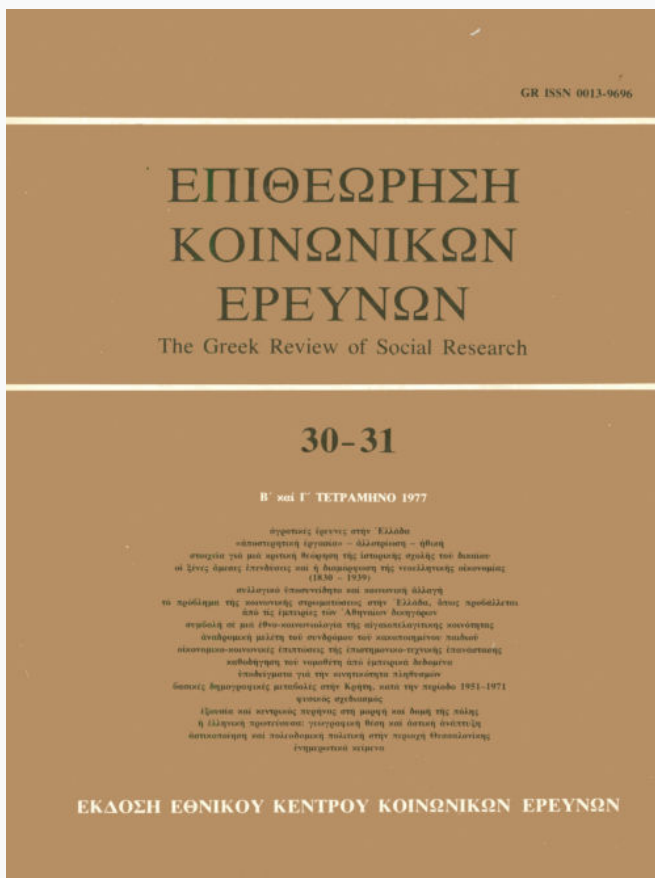

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.185](https://doi.org/10.12681/grsr.185)

Copyright © 1977, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1977). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 190-213. <https://doi.org/10.12681/grsr.185>

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Mémoires et Documents*, τόμος 13, έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

Η άγροτική οικονομία και η άγροτική κοινωνία της σύγχρονης Ελλάδας παύουν πιά να βρίσκονται στην άφανεia.¹ Ωστόσο, λείπουν ακόμη πολλές περιφερειακές μελέτες για να μπορέσει κανείς να επιχειρήσει μία αξιολογία συνολική σύνθεση.

Εκείνο που λείπει κυρίως είναι μία πραγματική άγροτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, από την οποία θα καταφαινόταν ή συνεχόμενη ή διακεκομμένη πορεία της σημερινής καταστάσεως. Παρ' όλ' αυτά, στη διάρκεια των ταξιδιών και των ερευνών μας στην ελληνική ύπαιθρο, αναγκαστήκαμε να προβοίμε σε όρισμένες συσχετίσεις: πέρα από τα διάφορα ιστορικά δεδομένα και τις τοπικές συνθήκες, ή πρόσφατη και με έπιταχυνόμενο ρυθμό εξέλιξη, άφου άρχισε ή οικονομική άνασυγκρότηση της χώρας, βάζει τη σφραγίδα της ολοένα και πιο βαθιά στα τοπία και στους ανθρώπους. Καί πρώτ' άπ' όλα, ή κινητικότητα του άγροτικού πληθυσμού. Τό φαινόμενο δέν είναι καινούργιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η μαζική έγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μ. Άσίας άπό τό 1922 μέχρι τό 1930 είναι άκόμη ολοζώντανη στο πνεύμα και τη νοοτροπία των χωρικών που κατοικούν τις πεδιάδες της Βόρειας Ελλάδας: τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη. Ωστόσο, έδω και είκοσι χρόνια, ή κίνηση άλλάζει κατεύθυνση και χαρακτήρα. Δέν άδειάζουν πιά μόνον οι όρεινές περιοχές, αλλά και οι πεδιάδες χάνουν τους ανθρώπους τους.

Βέβαια, στη Θεσσαλία και τη Θράκη κυρίως, ή μόνιμη έγκατάσταση των νομάδων (Βλάχοι-Σαρακατσάνοι)² φέρνει νέο αίμα στην πεδιάδα. Τελικά όμως, πρόκειται μάλλον για άλλαγή προτιμήσεων σχετικά με τό κατάλυμα της πεδιάδας που φιλοξενούσε κάθε χειμώνα ζώα και ανθρώπους, και όχι για μία επανάσταση. Έτσι, περνάμε άπό ένα «άντιστροφο ήμνομαδισμό, όπου τό μόνιμο στοιχείο είναι τό όρεινό χωριό... σε ένα άμεσο ήμνομαδισμό».³ Μέ πενήντα τουλάχιστον χρόνια καθυστέρηση, ή Θεσσαλία γνωρίζει άπ' αυτή την

1. Βλ. κυρίως: Guy Burgel, *Pobía, étude géographique d' un village crétois*, Athènes, 1965, 140 σελίδες, John Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece* (chapitre «The Greek Countryside»), Londres, 1968, 424 σελίδες, E. Fuldner, *Agrar geographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki*, Frankfurt/Main, 1967, 146 σελ., B. Kayser, *Margariiti*, Athènes, 1964, 39 σελ., P.-Y. Pécoux, *Les paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, 1969, 61 σελ., M. Siviignon, «Aspects d' une plaine méditerranéenne: la Thessalie», *Revue de Géographie de Lyon*, 1965, σελίδες 101-129, του αυτού: «Les pasteurs du Pinde septentrional», *Revue de Géographie de Lyon*, 1968, σελίδες 5-43.

2. Βλάχοι και Σαρακατσάνοι είναι δύο πρωταρχικές πολιτισμικές (ethnies) ομάδες των ποιμένων-νομάδων που συναντάει κανείς στην Έλλάδα.

3. M. Siviignon, «Les pasteurs du Pinde septentrional», όπ.π.

άποψη τις ίδιες διαδικασίες που όδήγησαν τους όρεσιδίους ποιμένες του όρους Κυλλήνην, στην Πελοπόννησο, να ριζώνουν εκεί και να γίνουν γεωργοί στην παράκτια πεδιάδα του Κορινθιακού Κόλπου.

Πραγματικά, η άγροτική Έλλάδα ζει συγχρόνως δύο στάδια που άκολουθήθηκαν διαδοχικά στη Δυτική Μεσόγειο: την κάθοδο του όρεινου πληθυσμού προς την πεδιάδα, και την άγροτική έξοδο προς τις πόλεις, η όποία επηρεάζει στο έξηξ περισσότερο ίσως την πεδιάδα παρά τόν βουνό. Έτσι, από τό 1950 τά κύματα τών μεταναστών, που συγκλίνουν από την Πελοπόννησο προς την Άθήνα, προέρχονται από τις πεδιάδες της Ήλείας, καθώς και από τά βουνά της Λακωνίας και της Άρκαδίας. Μέ τόν ίδιο τρόπο, τά λεκανοπέδια της Μακεδονίας εφοδιάζονται από δώ κι έμπρός τήν πρωτεύουσα μέ περισσότερους κατοίκους άπ' ό,τι τά χωριά της Πίνδου και του Όλύμπου.

Και τά που μέσα σ' αυτόν τόν άγροτικό κόσμο, που 'χει επηρεασθεί από τις έναλλαγές της ιστορίας που οί φάσεις της άλληλοδιαδέχονται ή μία τήν άλλη, παρεμβαίνει ό παρατεταμένος άπόηχος της βιομηχανικής Εύρώπης που ζητάει έργατικό δυναμικό. Όπως ό άγροτικός πληθυσμός της Δυτικής Εύρώπης άφανιζόταν τόν 19ο αιώνα άκολουθώντας τους ρυθμούς της έκβιομηχανίσεως, έτσι και οί ελληνικές επαρχίες άφανιζόταν άκολουθώντας τις τάσεις της γεωργικής οικονομίας, μέ την επίταχυνση που παρατηρείται σ' όλους τους τομείς και που έχει σαν άποτέλεσμα να απέχει σήμερα ή Θεσσαλονίκη από τό Μόναχο 24 ώρες μέ τό τραίνο.

Μέ τά νέα αυτά χαρακτηριστικά, η μετανάστευση προς τους βιομηχανικούς πόλους της Δυτικής Εύρώπης δέν έχει πιά τις συνέπειες που είχε τό χωρίς γυρισμό ξεκίνημα γιά τήν Άμερική ή τήν Αύστραλία, ή άκόμη η άγροτική έξοδος προς τις πόλεις τού έσωτερικού.

Κατά περίεργο τρόπο, αυτούς που φεύγουν γιά τή Γερμανία εκείνοι που μένουν τους περιβάλλουν μέ περισσότερες φροντίδες και περιποιήσεις άπ' ό,τι αυτούς που πρόκειται να έγκατασταθούν στην Άθήνα: στην πρωτεύουσα πρέπει να κυνηγάς τήν τύχη σου, ή άβεβαιότητα της έπιτυχίας συμβαδίζει μέ τους πειρασμούς της πόλεως: στη Γερμανία, τό αίσθημα της ασφάλειας και οί ύψηλές άποδοχές άποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις μιås διαμονής που κατά τά άλλα είναι πολύ σκληρή. Στους μετανάστες που είναι στην Άθήνα στέλνουν δέματα η μιτονίνα μέ λάδι και από τους εργάτες της Γερμανίας έρχονται έπιταγές. Η πρόσκαιρη μετανάστευση στο έξωτερικό άποφέρει στην άγροτική εκμετάλλευση εισοδήματα σε ρευστό χρήμα.

Η δεύτερη μεταβολή που παρατηρείται στίς

επαρχίες που βρίσκονται σε έξέλιξη, είναι οικονομική και τεχνική. Η εκμηχάνιση άπλώνεται σε όλες τις περιοχές μέ τόσο ύπερβολικά ταχύ ρυθμό, που δέν τόν επιτρέπει ούτε τό ύψος τών άγροτικών εκμεταλλεύσεων, ούτε η μετριότητα τών άγροτικών εισοδημάτων. Άλλά αυτό, καθώς και η τάση γιά κάθε είδους άγορά, πρέπει να άποδοθεί στη μεσογειακή νοοτροπία της έπιδειξσεως: κι αυτοί άκόμη που δέν έχουν τή δυνατότητα να κάνουν επενδύσεις, ένοικιάζουν τρακτέρ ή καλλιεργητική μηχανή μέ τήν ώρα, και μ' αυτόν τόν τρόπο ζητούν να τους άναγνωρισθεί ανθρώπινη άξια. Η χρήση χημικών λιπασμάτων διαδίδεται μέ τόν ίδιο τρόπο, αλλά μένουν άκόμη πολλά να γίνουν στο τομέα αυτό. Όστόσο, χάρη στην Άγροτική Τράπεζα, δέν ύπάρχει Έλληνας άγρότης που να μή χρησιμοποιεί βιομηχανικά λιπάσματα που κάνουν γόνιμο τό έδαφος, άν και πολλές φορές λόγω ύπερβολικής χρήσεως κινδυνεύουν να καούν οί φυτείες του.

Η μεταβολή της άγροτικής παραγωγής δέν είναι λιγότερο ριζική. Η άποδοτική άγροτική έπιφάνεια⁴ της χώρας άξιολογείται σε διπλή κλίμακα. Παντού η πεδιάδα άξιοποιείται σε βάρος του βουνού.

Άλλά κυρίως άπ' τή Βόρεια Έλλάδα μέ τις εκτεταμένες πεδιάδες προέρχεται όλοένα και περισσότερο τό πιο άξιόλογο μέρος της γεωργικής παραγωγής. Αυτό είναι φανερό ίδιως στην περίπτωση της σιτοπαραγωγής. Η αυτάρκεια της χώρας στον τομέα τών δημητριακών, από τό τέλος του 1950, έγινε δυνατή μέ τήν αύξηση τών σιτοβολώνων και γενικά της παραγωγής, στη Θεσσαλία, τή Μακεδονία και τή Θράκη.

Τά προγράμματα άναπτύξεως που καταρτίζονται στην πεδιάδα της Λάρισας (Θεσσαλία) ή της Σίνδου (Μακεδονία) άντισταθμίζουν προοδευτικά τά έγκαταλειμμένα άλώνια της Άρκαδίας και της Μεσσηνίας (Πελοπόννησος).

Η πρόδος των κερδοσκοπικών και έμπορικών καλλιεργειών είναι τό άλλο σμηναντικό χαρακτηριστικό της σημερινής έξελίξεως. Βέβαια, πριν πολλά χρόνια, ό Έλληνας χωρικός δέν ζούσε μέ οικονομική αυτάρκεια.

Η σχεδόν άποικιακού τύπου εκμετάλλευση τών νησιών από τους Ένετούς, η έφαρμογή του συστήματος τών «τσιφλικιών» στην ήπειρωτική Έλλάδα, σφυρηλάτησε γιά πολύν καιρό τήν παρά-

4. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία της ΕΣΥΕ (βλέπε: Κατανομή της έκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως αυτής. Άθήνα, 1975), από τή συνολική έπιφάνεια της χώρας μόνο τό 30,0% άντιπροσωπεύει καλλιεργούμενες εκτάσεις (τις πεδινές εκτάσεις Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης κυρίως), οί όποιες άποτελούν και τή γεωργική γή. 41,9% άντιπροσωπεύονται από βοσκοτόπους, 22,5% από δάση, και 7,6% από εκτάσεις που καλύπτονται από νερά, οικισμούς, και διάφορες άλλες εκτάσεις (Σ.Μ.).

δοση τῆς προεξοφλήσεως στή γεωργική παραγωγή. Τό σημερινό ἀνοιγμά τῶν ἀγορῶν ἐνίσχυσε τίς καθιερωμένες εἰδικές καλλιέργειες καί ὀδήγησε στή δημιουργία νέων καλλιεργειῶν ἰδιαίτερα σημαντικῶν ἀπό ἐμπορική ἄποψη, ὅπως εἶναι ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροτεύλου.

Ἔτσι, πλάι στή μεσογειακή «τριλογία» τοῦ σίτου, τῆς ἐλιάς καί τοῦ κρασιοῦ, πού ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ—ἐκτός ἀπό τή Βόρεια Ἑλλάδα ὅπου δέν ὑπάρχει ἐλιά—τή βάση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς σταφίδας (Μακεδονία, Θεσσαλία), ἡ Ἑλλάδα τῶν ὄσπρων (στήν περιοχή τοῦ Βερμίου, ἀπό τή Βέροια στήν Ἔδεσσα), καί ἡ Ἑλλάδα τοῦ καπνοῦ ποιότητος (Θράκη).

Ὅλες αὐτές οἱ καλλιέργειες πού προορίζονται γιά τήν ἀγορά, κι αὐτό εἶναι ἕνα τελευταίو κοινό χαρακτηριστικό, εἶναι καλλιέργειες πού υποστηρίζονται ἀπό τό κράτος. Ὁ Ἕλληνας χωρικός καταχρεώνεται στήν Ἀγροτική Τράπεζα γιά τόν γεωργικό του ἐξοπλισμό, γιά ν' ἀγοράσει σπόρους, λιπάσματα ἢ ζῶα βελτιωμένης ράτσας. Ζητάει τιμές ἀγροτικῶν προϊόντων ὕψηλότερες ἀπό τίς διεθνεῖς, καί τό ἐπιτυγχάνει. Τό ἥμισυ σχεδόν τῶν Ἑλλήνων ζοῦν ἀκόμη ἀπό τή γεωργία: αὐτό εἶναι μιά διαπίστωση πρωταρχικῆς σημασίας. Ἀλλά ἡ πολιτική τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν δέν εἶναι, στήν οὐσία, παρά ἡ συνέπεια τοῦ αὐξανόμενου διαχωρισμοῦ μεταξύ τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας καί τῶν τεχνικῶν καί ἀνθρώπινων διαρθρώσεων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Καί ἐδῶ θρίσκειται ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὁ ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας δέν προόδευσε.

Οἱ ἄνθρωποι φεύγουν, τά μέσα καλλιέργειας διαφοροποιοῦνται, ἡ παραγωγή μεταβάλλεται, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, καθώς καί ὁ τεμαχισμός τῶν κλήρων, παραμένουν. Οἱ ἀγροτικές δομές παρουσιάζουν στασιμότητα.

Ἐπομένως τό ἀγροτικό μέλλον τῆς χώρας ἐξαρτᾶται, ἀναμφίβολα, ἀπό τήν ἰκανότητα ἐξελιξέως τῶν δομῶν βασικά, καθώς καί ἀπό τά μεγάλα σχέδια τῆς χωροταξίας. Μ' αὐτό τό πνεῦμα, προσπαθήσαμε νά παρουσιάσουμε ἐδῶ τή συνθετική ἐμπειρία τῶν ἐρευνῶν πού πραγματοποιήθηκαν κατά τά ἔτη 1965, 1966 καί 1968, χάρη στίς ἀποστολές τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης τῆς Γαλλίας. Σέ μιά γενική θεώρηση τῆς καταστάσεως, σέ τρία προβλήματα συγκεντρώνεται ἡ προσοχή μας:

Ἀρχικά, ἡ ἀνίσотητα στίς δομές τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας φάνηκε ὅτι ἐπρεπε νά ἐξετασθεῖ πρώτα. Ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά ἔχει κάποια ἐξίτα σέ ἐπίπεδο γενικῆς παρουσιάσεως, ἀλλά εἶναι ἀνεπαρ-

κῆς ἂν προσπαθήσουμε νά καθορίσουμε τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Στή συνέχεια, μελετήθηκε ἡ ἐπίδραση τῆς πόλεως στήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό μέρος ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πού διοχετεύεται στήν πλερισσότερη πόλη, στήν τοπική μητρόπολη καί κυρίως στήν πρωτεύουσα, φαίνεται συχνά ἀμελητέο, γιὰτί εἶναι δύσκολο νά γίνει ἀντιληπτό. Οἱ ἀγρότες πού ἀσκοῦν ἕνα μὴ γεωργικό κύριο ἐπάγγελμα, ἀλλά ἕνα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους τό κερδίζουν ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, εἶναι περισσότερο γνωστοί.

Πράγματι, πρόκειται γιά τό ἴδιο φαινόμενο τῆς ἐξωτερικῆς προεξοφλήσεως σέ μιά ἀγροτική οἰκονομία, πού εἶναι ἤδη πολύ εὐθραυστη. Τέλος, ἔγινε προσπάθεια νά καθοριστοῦν οἱ σχέσεις μεταξύ ἀγροτικῆς ἐξόδου καί ἀγροτικῶν δομῶν. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι διπλές. Εἶναι διαφοροποιημένη ἡ μετανάστευση πρὸς τό ἐξωτερικό; Ἀποτελοῦν διαχωριστικούς παράγοντες ἡ γεωργική πικνότητα καί ὁ πλοῦτος τῆς γῆς; Ὡς πρὸς τίς συνέπειες, ποιὰ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἀναχωρήσεων στήν ἀγροτική οἰκονομία; Ἀνακατανομή τῶν ἀγροτικῶν χώρου ἢ νέες μορφές σχέσεων μέ τή γῆ; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ τοπικά πλαίσια πολύ διαφορετικά, καί πού τήν προέλευσή τους θά σκιαγραφήσουμε στή συνέχεια.

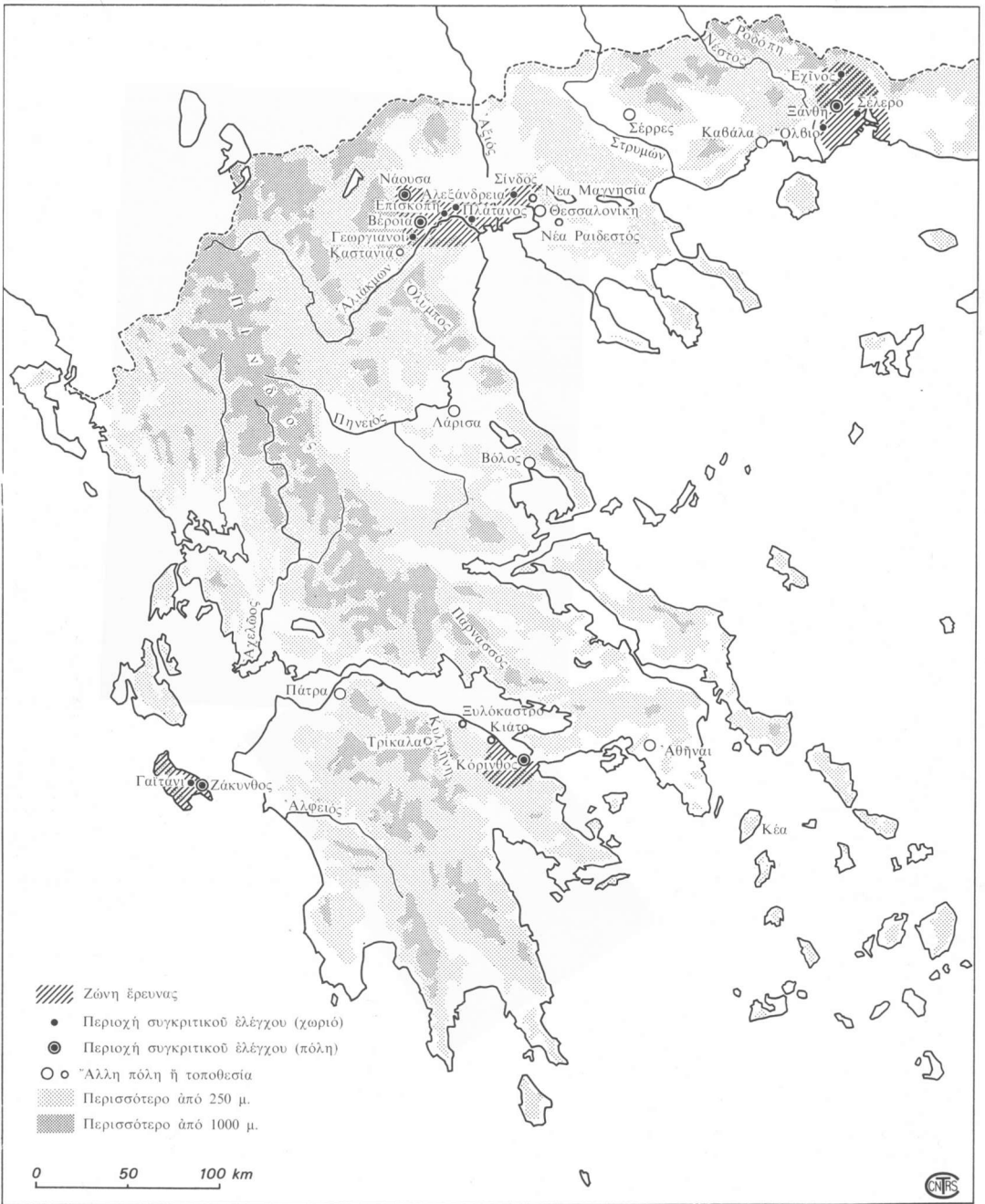
I. ποικίλοι στόχοι καί διαφοροποιημένοι ἀγροτικοί χώροι

Οἱ ἐρευνες ἔγιναν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου (Πελοπόννησος), στή Ζάκυνθο (Ἰόνιο Πέλαγος), στούς πρόποδες τοῦ Βερμίου, στήν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης (Μακεδονία), καθώς καί στό διαμέρισμα τῆς Ξάνθης (Θράκη).

Κορίνθος: ἡ πώση ἐνός πληθυσμοῦ καί μιάς οἰκονομίας

Σέ κείνον πού διανύει τό στενό καί ἑλικοειδές⁵ τμήμα τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ μεταξύ Κορίνθου καί Πατρῶν, ἡ παραλιακή πεδιάδα δίνει μιά ἐντύπωση πλοῦτου πού σπάνια συναντᾶ κανεῖς στήν Ἑλλάδα. Τά χωριά διαθέτουν μικρές πόλεις πού παρουσιάζουν μιά εἰκόνα εὐημερίας (Κιάτο, Ξυλόκαстро). Τά σπίτια εἶναι κομψά⁶ τό μετόπι, πού ἔχει γίνει ἀπαράιτητο λόγω τῆς συχνότητος τῶν σεισμῶν, ἀντικατέστησε σχεδόν παντοῦ τήν πέτρα καί τήν πλίνθο. Οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν, στολισμένες μέ ἄνηθ, εἶναι ἀπόλαυση γιά τοῦς Ἀθη-

5. Ἐνας διπλῆς κυκλοφορίας αὐτοκινητοδρόμος ἔχει τεθεῖ σέ λειτουργία ἀπό τό 1970.

ΣΧΗΜΑ 1

ναίους παραθεριστές καί τούς ξένους τουρίστες πού τούς προσελκύει ἡ παραλία μέ τά χαλκία, τὸ γεγονός ὅτι μποροῦν νά νοικιάσουν εὐκόλα κάποιο κατάλυμα, καθὼς καί τὰ τόσο διαφημιζόμενα πασιγνώστα τουριστικά clubs (Club Méditerranée). Τέλος, στήν ὑπαιθρο, πέραν τοιαύτῃα περιβάλλοντος τούς ελαιῶνες καί τίς φυτεῖες τῶν ἐσπεριδοειδῶν (λεμονιές κυρίως), πού τὸ σκοῦρο τους πρόσφορο χρῶμα δίνει μιά νότα δροσιάς μέσα στό λιοπύρι τοῦ καλοκαιριοῦ. Τὸν χειμῶνα, στόν καιρὸ τῆς συγκομιδῆς, οἱ καλλιεργητικές μηχανές, πού τίς σέρνουν ρυμουλκά, διασχίζουν τούς δρόμους, καί τὰ κιβώτια μέ τὰ φρούτα σχηματίζουν σωρούς στήν ἐξοδο τῶν δρόμων, περιμένοντας τὰ φορτηγά πού θά τὰ μεταφέρουν στήν κεντρικὴ ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐάν ἀνηφορίσουμε σέ μιά ἀπὸ τίς πολυάριθμες κοιλάδες, πού ἀπὸ τὴν Κορίνθου ὡς τὸ Ξυλόκαστρο τίς μέρες τῆς καταγιάδας κατεβάζουν χεῖμαρρους ἀπὸ λάσπη στὴ θάλασσα, θά ἀντικρύσουμε ἕνα τοπίο ἄλλου τύπου. Σ' ὄλο τὸ μήκος τοῦ Τρικαλιτικοῦ, ἀπὸ τὸ Ξυλόκαστρο ὡς τὸ χωριὸ Ρίζα, οἱ ὄρωρες δίνουν τὴν θέση τους στὰ ἀμπέλια, πού σκαρφαλώνουν σέ κοκκινωπούς λόφους σκαμμένους ἀπὸ τὴν διάβρωση. Οἱ μικρές κοιλάδες κόβονται συχνὰ ἀπὸ μικρούς λόφους, ἡ κλίση τῶν ἐδάφους γίνεται ἀπότομη, παντοῦ ὁμως ἀπλώνονται, φροντισμένα ἰδιαίτερα, τ' ἀμπέλια: τὸ βασίλειο τοῦ σταφυλιοῦ τῆς Κορίνθου. Ἄν ἀνεβούμε ἀκόμα ψηλότερα στήν κοιλάδα, τὸ τοπίο ἀλλάζει. Οἱ λόφοι ξανακλείνουν σέ μιά ἀπότομη πλαγιά, ὅπου ὁ δρόμος ἀνεβαίνει μέ κορδέλλες. Κι ὕστερα προβάλλουν μπροστὰ μας ὀριζόντιες πῖθ ἀνοιχτοί: σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων καί σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ θάλασσα, τὰ Τρίκαλα μᾶς προσφέρουν τὸ καταπράσινο πλαίσιο ἑνός ὄχι πολὺ ψηλοῦ βουνοῦ πού ξεκουράζει τὸ μάτι καί πού εἶναι κατάφυτο ἀπὸ καστανιές καί καρυδιές.

Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μέσης τάξεως ἐρχονται τὸ καλοκαίρι ν' ἀναπαυθοῦν στὰ λιγοστὰ ἄνετα ξενοδοχεῖα, ἢ στὰ παλιὰ πατρογονικά τους σπιτία, πού ὅσοι τὰ ἔχουν διατηρήσει τούς ἐδῶσαν μιά νέα διαρρύθμιση.

Οἱ παραθεριστές δίνουν νέα ζωὴ στὰ τρία χωριά, Ἄνω, Μεσαῖα καί Κάτω Τρίκαλα, πού τὸ χειμῶνα κατοικοῦνται ἀπὸ δέκα περίπου οἰκογένειες. Καί ὁμως, πρὶν 100 περίπου χρόνια, ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν τὸ λίκνο μᾶς ἐνημερούσας ἀγροτικῆς κοινότητος, πού τὴ διαφέντευε πολιτικά καί οικονομικά ἡ οἰκογένεια Νοταρᾶ. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν, σέ συνδυασμὸ μέ τὴν κτηνοτροφία. Ἡ πεδιάδα ἦταν ἐρημη. Τὸ Ξυλόκαστρο ἦταν τότε ἕνα ἀπλό χωριουδάκι ψαράδων, πού ἀναπτύχθηκε ὅταν πέρασε ἀπὸ κεῖ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία γύρω ἀπὸ τὴ Ρίζα, ἐκτείνοντας ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις

πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ χειμερινή βοσκή. Προοδευτικά, ἡ πεδιάδα ἐποικίστηκε. Ἡ οἰκογένεια Νοταρᾶ ἐμβολίασε τίς ἀγριελιές στήν πεδιάδα καί τίς ἐκμεταλλεῖσάν με συμβόλαια πού τῆς ἐξασφάλιζαν τὸ ἥμισυ τῆς συγκομιδῆς (μισακά). Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, δημιουργήθηκε χειμερινὸς οἰκισμὸς, ἀλλὰ ὁ ὄρεινός οἰκισμὸς παρέμεινε ἢ ἐδρα τῆς κοινότητος.

Τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα ἐγινε πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν τὰ ὄρεινὰ χωριά ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά. Ἀπὸ τότε, ὁ πληθυσμὸς καί ὁ οικονομικὸς πλοῦτος συγκεντρώθηκαν στήν πεδιάδα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, οἱ ἀνθρώπινοι δεσμοὶ δὲν παύουν νά ἐνώνουν τὴν πεδιάδα μέ τὸ βουνό: ὅλες οἱ παράλιες κοινότητες κατέχουν γαίεσ στήν ἐνδοχώρα, πού τὸ καλοκαίρι τίς νοικιάζουν σέ ἐπαγγελματίες κτηνοτρόφους. Ἔτσι, τούς βοσκότοπους τῶν Τρικάλων, ἀπὸ τίς 20 Ἀπριλίου μέχρι τίς 20 Ὀκτωβρίου, τούς χρησιμοποιοῦν δεκαπέντε οἰκογένειες βλάχων,⁶ πού ὀδηγοῦν ἐκεῖ μέ αὐτοκίνητα, 6-7.000 πρόβατα. Τὸ χειμῶνα, τὰ κοπάδια αὐτὰ κατεβαίνουν στήν περιοχή τῶν Μεγάρων ἢ στὴ Σαλαμίνα.

Ἡ γεινιαισὴ τῆς Κορίνθου, μικρῆς πόλεως 15.000 κατοίκων, μέ τὴν Ἀθήνα (80 χλμ.) πού φαίνεται νά τὴν παραλῦει, μᾶς ἐπιτρέπει νά μελετήσουμε τὴν εἴσοδο μᾶς τοπικῆς ἀστικῆς τάξεως σ' αὐτὸ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον, καθὼς καί τὴν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ πρωτεύουσα σέ μιά γειτονικὴ περιοχή. Σύμφωνα μέ τὴ γεωργικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961, 1.423 καλλιεργητὲς καλλιεργοῦσαν 2.350 περίπου ἔκταρια⁷ ἀπὸ τὰ ὅποια μόνο 1.064 βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ κοινοτικά ὄρια. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/3 τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ ἀμπέλια (891 ἑκ.) καί περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/4, ἀπὸ ὄπωροφρα δένδρα (679 ἑκ.), δηλαδή ἀπὸ ἐλιές (69.000 δένδρα) καί ἐσπεριδοειδῆ (100.000 δένδρα). Τέλος, ἀπ' ὅλη τὴ γεωργικὴ ἐκταση ἀρέθονταν μόνο τὰ 36%. Ὅπως βλέπουμε λοιπὸν, πρόκειται γιὰ μιά μεσογειακὴ κερδοσκοπικὴ γεωργία (σταφίδες, λάδι, ἐσπεριδοειδῆ), στὸ πλαίσιο πολὺ μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεῦσεων.

Ζάκυνθος: ἡ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος

Τὸ «Φιόρε τοῦ Λεβάντε», πού δὲν ἀπέχει παρά μονάχα μιά ὥρα μέ «φέρου-μπόουτ» ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τῆς Ἡλείας, συναρπάζει ἀκόμη τὸν ἐπισκέπτη, ἐκατὸ καί πλέον χρόνια μετὰ τὴν προσάρτησή του στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ζάκυνθος, μέ τὰ καμπαναριὰ τῆς, τὰ ἀνιθωτὰ ἀρχοντικά τῆς, ὅλα θαυμάσια ἀνοικοδομημένα μετὰ τὸν καταστρεπτικὸ σεισμὸ τοῦ 1953, τίς λιθόστρωτες πλατεῖες τῆς, τούς κα-

6. Βλέπε τὴν ὑποσημείωση 2, ὅπ.π.

7. 235 στρέμματα. (Σ.Μ.).

θαρούς της δρόμους, θυμίζει πολύ περισσότερο μικρή πόλη τῆς Β. Ἰταλίας παρά κωμόπολη τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας. Οἱ ἔσοχός της είναι κι αὐτές ἐξαισίες. Τό νησί είναι χωρισμένο σέ μιά πεδιάδα, πού καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα κατὰ τὸ ἡμισυ, καί σέ μιά σειρά ἀπὸ λόφους (500-600 μ.), πού καλύπτει ὅλο τὸ δυτικὸ τμήμα. Ἡ πεδιάδα, πυκνοκατοικημένη, μέ πολλοὺς καί ωραίους δρόμους, συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου τῆς Ζακύνθου, πού είναι ἡ σταφίδα, τὰ ἐλαφρά κρασιά καί ἡ ἐλιά. Παρ' ὅλο πού οἱ καλλιέργειες στὴ Ζάκυνθο είναι οἱ συνηθισμένες ἐξειδικευμένες καλλιέργειες πού ἀπαντοῦν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ὥστόσο τὸ ἀγροτικὸ τοπίο είναι πρωτότυπο, ἂν καί θυμίζει πάντα τὴν «cultura promiscua»⁸ τῆς πεδιάδας τῆς Πάδουας, μέ τὴ διαφορά ὅτι ἐδῶ ἡ ἐλιά ἀντικαθιστᾶ τὴ λεύκα. Οἱ σειρές τῶν κορινθιακῶν σταφιδαμελιῶν ἐναλλάσσονται μέ τίς πρασιές τῶν λαχανικῶν. Ὁ δρίζοντας είναι περιορισμένος καί δέν φθάνει μέχρι τὸν οἰκισμὸ, πού μετά τὸν πυρετὸ τῆς τελευταίας ἀνοικοδομήσεως δέν είναι πιά διασπαρμένος καί δέν είναι κρυμμένος μέσα στό πράσινο.

Τὸ θουνὸ γύρω ἀπ' τὸ χωριὸ Βολίμες, γιὰ παράδειγμα, στὰ θόρακα τοῦ νησιοῦ, δίνει τὴν ὕψη ἐρημου καί γυμνοῦ τοπίου, ὅπως είναι οἱ πεδιάδες μέ τὴν ξηρική καλλιέργεια (secano).⁹ Γύρω ἀπ' τὸ χωριὸ υπάρχουν ἀπογυμνωμένοι λόφοι μέ ὁμαλὴ κλίση, πού κόβονται ἀπὸ πέτρινους τοίχους· ἐκεῖ γύρω, τὸν Αὐγουστο, φυτρῶνουν κάτω ἰσχνές καλαμιές ὅπου οἱ κότες καί οἱ ἀγελάδες τύπου Schwitz-Κέα¹⁰ ἀναζητοῦν τὴν τροφὴ τους. Στὶς πύλ ἀποκαρυσμένες πλαγιές, μεγάλες ἐκχερσώσεις ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τὴ θαιμόδη θλάστηση πού ἀποτελεῖται ἀπὸ σχοίνους ὕψους

ἐνὸς μέτρου, καί περισσότερο. Στὶς ἀποξηραμένες κοιλάδες, οἱ διόδοι ἐπικοινωνίας (διάσελα)¹¹ κόβονται μέ ἀναβαθμιές (ταράτσες: terrasses), καί υπάρχουν ἀγροὶ εὐφορότεροι, ὅπου βρίσκει κανεὶς μερικὰ ἐλαιόδενδρα. Ἀλλὰ τὸ θουνὸ είναι τὸ κατ' ἐξοχὴν πεδίο τῆς ἐκτακτικῆς καλλιέργειας δημητριακῶν, καθὼς καί τῆς κτηνοτροφίας.

Περισσότερο κι ἀπ' τὰ τοπία, ἡ κοινὸνία τῆς Ζακύνθου φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ «δυτικοῦ» παρελθόντος τῆς. Οἱ ἀστοὶ είναι περισσότερο πολιτισμένοι, οἱ τρόποι τους περισσότερο ἐξευγενισμένοι. Ὅπως καί νά ᾄξει τὸ πρᾶγμα, ἡ ὑπαιθρος παρουσάζει μερικὰ ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Ἐνα μάτι, συνηθισμένο στὴν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ὑπαιθρου, φαίνεται ἀπὸ τίς μεγαλοπρεπεῖς εἰσόδους μέ τούς σκαλιστοὺς κίονες πού βλέπει κανεὶς στὶς ἄκρες τῶν δρόμων τῆς πεδιάδας, καθὼς καί ἀπὸ τὰ παλιὰ ἀρχοντικά τῆς Ζακύνθου. Χρειάζεται μιὰ ἐπισταμένη ἔρευνα γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε μέσα σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀρχοντικά, ἕναν γνήσιο εὐγενῆ-γαϊοκτήμονα (gentleman-farmer) ἐλληνοποιημένο. Πρόκειται γιὰ τὸν κόμητα Κομμοῦτο πού είναι γόνος μιᾶς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καί διατηρεῖ σέ μιὰ αἰθουσα διδασκαλίας ἀρχαία καί χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα. Ὁ κόμης Κομμοῦτος, πού μιλάει τὰ ἰταλικά τόσο καλά ὅσο καί τὰ ἐλληνικά, ἐκμεταλλεύεται μέ σύγχρονα μέσα μιὰ ἐκταση 37 ἐκταρίων (3,7 στρεμ.) ἐνὸς καί μοναδικοῦ συγκροτήματος: 21 ἐκτάρια ἀμπέλια, ἀπ' τὰ ὁποῖα 13 φυτεμένα μέ κορινθιακὴ σταφίδα, καί 16 μέ ἐλιές. Τὸ μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ χώρου δέν ἄλλαξε ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα: οἱ μοναδικές μεταβολές είναι τεχνικές (ἐκμηχάνιση) καί οἰκονομικές: ἡ ἐλιά ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλὰ ἀναπτύσσεται δύσκολα λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ τῆς κορινθιακῆς σταφίδας στὶς ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί τῆς ἐλλείψεως ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού ἀπασχολεῖται στοὺς ἀμπέλωνες.

Στὴ Ζάκυνθο υπάρχουν δυὸ κοινότητες συγκριτικὸ ἐλέγχου (communes témoins), τίς ὁποῖες μελετήσαμε ἰδιαίτερα: τὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ζακύνθου καί τὸ χωριὸ Γαϊτάνι, λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπ' τὴ Ζάκυνθο, στὴν πεδιάδα. Τὸ 1961, ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου εἶχε 9.500 κατοίκους,¹² καί ἀπὸ ἐνεργὸ πληθυσμὸ 4.000 περίπου ἀτόμων μόνο λίγο περισσότερο ἀπὸ 300 κατοίκους δήλωσαν ὅτι ἀποζῶν ἀπὸ τὴ γεωργία γιὰ τὸ ψάρεμα. Τὴν ἴδια ὄμως χρονικὴ περίοδο, ἀπαριθμήσαμε 443 γεωργοκαλλιηργητές, πού κατοικοῦσαν στὴν πόλη καί

8. Ἡ «cultura promiscua» ἢ «cultura mista» είναι ἰταλικὸς ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στὸ λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας παγκόσμια, καί πού σημαίνει τὴ μικτὴ καλλιέργεια, πού είναι χαρακτηριστικὸ τοῦ συστήματος καλλιέργειας (système de culture) τῶν μεσογειακῶν χωρῶν. Εἰδικότερα, μέ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦμε τὴν καλλιέργεια (la culture) περισσότερων φυτῶν στὸν ἴδιο ταυτόχρονα ἀγρὸ. Μπορεῖ νὰ συνοδεύεται ἢ ἔχει ἀπὸ ἀρδευση, ἀλλὰ πάντοτε χρειάζεται ὑγρὰ ἐδάφη καί υπεράφη, καί δέν ἀντέχει τὴν ἠερσία γιὰ πολὺν καιρὸ. Τὸ πραγματικὸ σύστημα «μικτῆς καλλιέργειας» πρέπει νὰ τὸ ἀναζητήσουμε κυρίως στὴν Κεντρικὴ Ἰταλία (Τοσκάνη καί Ἐμιλία) (Σ.Μ.)

9. Ἡ λέξη «secano» είναι ἰσπανικὴ καί ἔχει εἰσαχθεῖ σάν ὄρος στὸ λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας. Σημαίνει τὴν ξηρική καλλιέργεια, σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἀρδευομένη καλλιέργεια (regadio - ἰσπανικὴ λέξη). Στὴν Ἰσπανία, ἡ ἀρδευομένη καλλιέργεια (regadio) διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ξηρική καλλιέργεια (secano). Γενικά, στὰ μεσογειακά τοπία είναι ἐντονη ἡ παραδοσιακὴ ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἀρδευομένων καί τῶν ξηρικοῶν γαιῶν (Σ.Μ.).

10. Πρόκειται γιὰ ἐκλεκτὴ ράτσα πού προέρχεται ἀπὸ διασταύρωση τῆς ράτσας Schwitz καί τῆς τοπικῆς ράτσας τοῦ νησιοῦ Κέα τοῦ Αἰγαίου. Διανέμονται ἀπὸ τὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα.

11. Talweg (ἢ thalweg, κατὰ τὴν παλιὰ ὀρθογραφία) είναι γεωμορφολογικὸς ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στὴ γαλλικὴ γεωγραφικὴ ὀρολογία, μιὰ καί δέν υπάρχει στὴ γαλλικὴ ἀντιστοιχία ὄρος. Ἐμεῖς στὴν ἐλληνικὴ μεταφράσαμε τὸν ὄρο ὡς διάσελα, δηλαδὴ διόδους ἐπικοινωνίας (Σ.Μ.).

12. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1971, ἡ Ζάκυνθος εἶχε 9.339 κατοίκους (Σ.Μ.).

καλλιεργούσαν 635 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 75 βρισκόνταν μέσα στά ὄρια τῆς κοινότητας. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 40% τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ δένδρα (κυρίως ἐλιές: 38.000 ρίζες), καί τὸ 10% ἀπὸ ἀμπέλια. Τὸ Γαϊτάνι εἶναι ἓνα μεγάλο χωριό 1.000 κατοίκων, πού τὸ 80% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ του ἀποξεί ἀπὸ τῆ γεωργία. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν περίπου 238 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, πού κάλυπταν 513 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὸ ἕμισυ ἦταν φυτεμένο μὲ ἀμπέλια (241 ἑκτάρια) καί τὸ 1/5 μὲ ἐλιές (108 ἑκτάρια). Οἱ προσοδοφόρες μεσογειακὲς καλλιέργειες, πού στηρίζονται στὴν κορινθιακὴ σταφίδα καί τὴν ἐλιά, ἐδῶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλες ἰδιοκτησιές πού διατηροῦνται καί πού συνορεύουν μὲ μικρὲς καί τεμαχισμένες ἰδιοκτησίες.

Ἡ περιοχή Βέροιας-Νάουσας: χώρος ἀναπτύξεως σχέσεων

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία, 80 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ περιοχή τῆς Βέροιας προσφέρει ὅλες τὲς ὄψεις μιᾶς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ φυσικὲς καί ἀνθρώπινες σχέσεις. Πρῶτα-πρῶτα, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ὑψωμάτων πού σχηματίζουν τὸν φυσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου: ὕστερα, δεσπόζει πάνω στὶς προσχωσιγενεῖς πεδιάδες τοῦ Ἀλιάκμονα καί τοῦ Ἀζίου (Βαρδάρη): μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Νάουσας, τὸ Βέρμιο βρίσκεται στὸ ὑψιστὸ σημεῖο, πού ξεπερνᾷ τὰ 2.000 μέτρα. Ἡ περιοχή εἶναι ἐπίσης ζώνη ἐπαφῆς, λόγω τῶν μεγάλων τῆς δυνατοτήτων καί τῆς ποικιλίας τῶν γεωργικῶν τῆς ἐξειδικεύσεων. Τὸ βουνό εἶναι ψυχρὸ καί ὑγρὸ: σὲ ἀπόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ Βέροια, τὸ χωριὸ Καστανέα, πάνω στὴν πλαγιὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀλιάκμονα, ἀποξεί ἀπὸ τὴς πλουτοπαραγωγικῆς πηγῆς τοῦ δάσους καί ἀπὸ τὴν ἐπίσπορο καλλιέργεια τῆς πατάτας.¹³ Οἱ παρυφῆς τοῦ βουνοῦ χωρίζονται σὲ πολλοὺς τομεῖς, πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος καί τὴ θέση. Ἡ ἐνδοχώρα εἶναι ὁροσειρῆ: τὸ χωριὸ Γεωργιανοί ποτίζεται ἀπὸ τὰ τρεχούμενα νερά τοῦ Τριπόταμου, καί τὸ τοπίο εἶναι περιφραγμένο (paysage bocager).¹⁴

Ἡ μηλιά εἶναι ὁ κυριότερος πλοῦτος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐξοχές εἶναι στ' ἀλήθεια περισσότερο φωτεινὲς καί περισσότερο ἠλιόλουστες: εἶναι τὸ βασίλειο τῶν ὀπαρώνων (ροδιανώλης κυρίως). Ὅσο κατεβαίνουμε πρὸς τὴν πεδιάδα, τόσο οἱ φυτεῖες τῶν ὀπαροφόρων δένδρων παραχωροῦν τὴ θέση τους στὶς μεγάλες καλλιέργειες: τὸ χωριὸ Πλάτανος, στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα, ἔχει σάν βασικὸ πλοῦτο τὸ στάρι, τὸ ζαχαροτεύτλο καί τὸ ἀρδευόμενο βαμβάκι.

Ἄλλὰ αὐτὸ πού μετράει περισσότερο ἀπ' ὅτι τὰ τοπία καί οἱ γεωργικὲς ἐξειδικεύσεις, εἶναι ἡ συνύπαρξη δύο πολιτισμῶν, δύο νοοτροπιῶν, πού δὲν κατορθώνουν νὰ ἐξαλείψουν τὸν ἑλληνισμό, πού τὸν κρατᾶνε ἀδιάσπαστο ἢ γλώσσα καί ἢ θρησκεία.

Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι ἀλλὰ δραστήριοι, τηρητὲς τῆς ἰσοπολιτείας, μὲ κοινοτικὴ συνείδηση ἀλλὰ συγχρόνως καί μὲ δική τους προσωπικότητα, εἰδικευμένοι καλλιεργητὲς καί ἄνθρωποι μὲ ἀστική παράδοση, εἶναι γερά στεριωμένοι στὸ θεμέλιο τῆς ἀγροτικῆς παραδόσεως: οἱ αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τοὺς σφυρηλάτησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκαταρτήσεως, τὴν ὑπομονή γιὰ τὴν ἀνίσωτη τὴν μισθῶν καί τοῦ πλοῦτου, τὴν ἐμμονὴν στὸ σύστημα τῆς ἑκτατικῆς ἐκμεταλλεύσεως (οἰκονομία τσιφλικιοῦ).

Καί νὰ τὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ, στὴν πεδιάδα: τὰ δύο τρίτα τῶν οἰκογενειῶν ἦρθαν ἀπὸ τὸν Καύκασο, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1914, κ' ὕστερα ἔφυγαν, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν πάλι, ὀριστικὰ αὐτὴ τὴ φορὰ, τὸ 1921. Τὸ ὑπόλοιπο ἓνα τρίτο, οἱ «Σκλαβοῦνοι», ἦταν ἤδη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὸ 1927 μέχρι τὸ 1936 μοιράστηκε στοὺς νεοφερμένους κλήρος ἀπὸ 40 στρέμματα (4 ἑκτάρια).¹⁵ Τὸ χωριὸ Γεωργιανῶν (ὁ τόπος τῶν Γεωργιανῶν), στοὺς λόφους, πίσω ἀπὸ τίς παρυφῆς, κατοικεῖται ἀπὸ 70 οἰκογένειες πού ἦρθαν τὸ 1921 ἀπὸ τὴν πόλη Kars τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὸ χωριὸ αὐτὸ, ὅλη ἡ περιοχή ἦταν βοσκοτόπος, νοικιασμένους ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Μπῆσ τοῦ «Βλάχους». Ἀρχισαν νὰ σπέρνουν στάρι, πού δὲσκολα εὐδοκίμοῦσε, ἐξ αἰ-

¹³ Ἐνὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάμπου (champagne, openfield) εἶναι: ἀγροὶ ἀπεριφρακτοί, συγκεντρωμένη οἰκίηση, καλλιέργεια ὀλοκλήρης τῆς γῆς, καί μάλιστα μὲ τὴν συλλογικὴ ὑποχρέωση τῆς ἀναγκατικῆς ἀμειψισπορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἐναλλαγῆς καλλιεργείων. Ἡ θεσσαλικὴ πεδιάδα π.χ. εἶναι μιὰ champagne, ὅπως οἱ πεδιάδες τῆς βορειοδυτικῆς Ἑυρώπης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτὲς ὄψη τὸ τοπίο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιφρακτῆς γῆς (bocage) εἶναι: ἀγροὶ πού περιβάλλονται ἀπὸ φράκτη πού εἶναι θάμνος, ξηρολιθιά, ἢ σωματόπλεγμα. Ὅταν κάθε ἀγροτεμάχιο περριφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ πραγματικὸ τύπο τοπίου «περιφρακτῆς γῆς» (vrai bocage) ὅταν ὅμως ὁ ἀγρὸς δὲν περριφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ «ἡμι-περιφρακτῆ» ἢ «ψευτο-περιφρακτῆ» γῆ (semi-bocage) ἢ «pseudo-bocage» (Σ.Μ.).

¹⁵ Τὸ στρέμμα εἶναι τὸ 1/10 τοῦ ἑκταρίου.

τίας τὸν τρεχοῦμενον νερῶν. Καί ἀπὸ τὸ 1927 ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τῆς μηλιάς, πού ἡ καταγωγή τῆς χάνεται μέσα στοῦ μύθο.

Ὁ Λαναρᾶς, βιομηχανοῦ φασμάτων, πρόσφυγας καὶ αὐτὸς πού ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάουσα, εἶχε τὴν ιδέα νὰ εισαγάγει φυτὰ ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὸ 1934 γίνεται ἡ ὀριστική διανομὴ τῶν γαιῶν. Ἄλλὰ ἡ γῆ δὲν βοήθησε τοὺς πρόσφυγες νὰ ριζώσουν ἐκεῖ, γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἔτοιμοι γιὰ περπιέται καὶ φυγῆ καθήλωσε ὅμως μερικὲς οἰκογένειες ντόπιων, πού συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ζώντας σὲ ἀπομονωμένα σπίτια λίγο ἔξω ἀπ' τὸ χωριό.

Ἐνας παράξενος τύπος πού συχνάζει στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα εἶναι ὁ Χατζηγάγος, γιὰ τὸν ὅποιο πολλὰ λέγονται. Ἄλλοι λένε ὅτι εἶναι πρότυπο πελάτη τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού δὲν διστάζει νὰ τοῦ δανείσει μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ κατασκευάσει σύγχρονα τυροκομεία. Ἄλλοι, ὅτι αὐτὸς ὁ δικηγόρος τῶν 65 χρόνων, γιὸς ἐνὸς ἀγωγιάτη τοῦ Μπέη, πού ἐξασφάλιζε τὴν ἐφοδιοπομπὴ ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κοζάνη, εἶναι ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σύγχρονου τσιφλικιοῦ: θὰ ἐκμεταλλεῦονταν 3.000 ἐκτάρια (30 στρέμματα) δάσους, θὰ νοίκιαζε χιλιάδες ἐκτάρια θερινῶν βοσκότων κτηνοτρόφους τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' τοὺς ὁποίους θὰ ἀγόραζε τὸ γάλα σὲ χαμηλὴ τιμὴ, γιὰ νὰ τὸ πῆξει σὲ τυρί. Καί οἱ δύο ἄποψεις εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σωστές.

Σ' αὐτὴ τὴν τὸσο ἀντιφατικὴ περιοχὴ, πολλαπλασιάσαμε τὴ δειγματοληψία. Μελετήθηκαν δύο μικρὲς πόλεις καὶ τρία χωριά. Ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, μαζὶ μὲ τὴν Ἐδέσσα, συγκροτοῦν στὸ Βορρὰ μιά σειρά ἀπὸ μικρὲς πόλεις, πού ἀκολουθοῦν τὶς παρυφῆς τοῦ Βερμίου. Ἡ Βέροια, ὅπου τὰ σύγχρονα κτίρια γειτονεῦν μὲ τὰ τούρκικα σπίτια, εἶναι ἀναντίρρητα ἡ πιὸ δυναμικὴ. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, ἡ πόλη ἀριθμοῦσε 25.765 κατοίκους,¹⁶ 3.328 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦσαν περισσότερα ἀπὸ 6.600 ἐκτάρια ἀπὸ τὰ ὅποια μόνο 2.800 βρίσκονταν μέσα στὰ κοινοτικά ὄρια. Τὸ ἕνα πέμπτο περίπου τῆς ἐκμεταλλεῦμενης γεωργικῆς γῆς καλυπτόταν ἀπὸ δενδροκαλλιέργειες. Ἡ Νάουσα, μικρότερη ἀπὸ τὴ Βέροια (15.752 κάτοικοι τοῦ 1961), εἶχε εὐμεροῦσα βιομηχανία μαλλιῶν, πού σήμερα βρίσκεται σὲ παρακμή. Ἡ ἐξειδίκευση στὰ φρούτα εἶναι περισσότερο ἀισθητὴ ἐδῶ ἀπ' ὅτι στὴ Βέροια. Ὑπάρχουν 2.500 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦν 2.400 ἐκτάρια, ἀπὸ τὰ ὅποια περισσότερα ἀπὸ 1.700 εἶναι φυτεμένα μὲ ὄπωροφόρα δένδρα.

Τὰ χωριά πού διαλέξαμε εἶναι ἐπίσης ἀντιπροσωπευτικά. Κοντὰ στοὺς λόφους, οἱ Γεωργιανοί, χωριὸ 267 κατοίκων, ἀριθμοῦσε 106 γεωργοεκ-

ταλλεῦτες, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν 300 ἐκτάρια, ἀπ' τὰ ὅποια 27 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Στὴν πεδιάδα, στὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ (698 κάτοικοι) ὑπῆρχαν 193 ἐκμεταλλεῦσεις καὶ 622 καλλιεργούμενα ἐκτάρια, ἀπ' τὰ ὅποια μόνο 15 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Τὸ χωριὸ Πλάτωνα, μὲ 179 ἐκμεταλλεῦσεις, καλλιεργοῦσε περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἐκτάρια, ἀπὸ τὰ ὅποια 76 μὲ ὄπωροφόρα. Τέλος, τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχὴ συγκεντρώνεται στὴν ποικιλομορφία: ἡ ἐπιβίωση μεγάλων περιοχῶν καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς πρόσφυγες ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία φθορὰ ἐνὸς συστήματος ἰσότητος: ἡ ἐξειδίκευση στὴ φρουτοκαλλιέργεια ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ πεδιάδα, καθὼς καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς μεγάλης καλλιέργειας στὴν πεδιάδα, μᾶς εἰσάγουν σ' ἕναν προβληματισμὸ πού τὸν δημιουργοῦν ἄνισοι οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες.

*Ἡ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης:
ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης πόλεως*

Στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεύει καθ' ὀλοκληρίαν ἡ μεγάλη καλλιέργεια: σιτάρι, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο, τὸ ἕνα διαδέχεται τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἄμειψισπορά, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὶς τιμὲς τῆς Ἀγορᾶς, πού καθορίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Τὸ καλοκαίρι, σιερὲς ἀπὸ τρακτέρ, πού σφρονται ἀπὸ ρυμουλκὰ φορτωμένα μὲ τεύτλα, κατευθύνονται πρὸς τὸ μεγάλο ἐργοστάσιο ζαχαρέως πού βρίσκεται στὸ Πλατῶ, 20 χιλιόμετρα δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ταχύτατη ἀνάπτυξη τοῦ ζαχαρότευτλου στὶς πεδιάδες τῆς Β. Ἑλλάδας δείχνει τὴν ἐπιτυχία καὶ τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν λιγότερα ἀπὸ 2.500 ἐκτάρια μὲ ζαχαρότευτλα, ἐνὸς πέντε χρόνια ἀργότερα ὑπῆρχαν σχεδὸν 17.000. Ἀπὸ τὸ 1960, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν 3 ἐργοστάσια ζαχαρέως, στὴ Λάρισα, στὸ Πλατῶ (Θεσσαλονίκης) καὶ στὶς Σέρρες. Ἐπὶ δύο χρόνια, οἱ εἰδικοὶ διδάξαν στοὺς χωρικοὺς τὴν καλλιέργεια τοῦ τεύτλου. Ἀργότερα, θεσπίστηκε γιὰ δύο χρόνια ἕνα θραβεῖο παροτρύνσεως, 200 ὄρχ. κατὰ καλλιεργούμενο στρέμμα. Ὑπογράφηκαν συμβόλαια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν τεύτλων μεταξύ τοῦ Συνεταιρισμοῦ καὶ τοῦ ἐργοστασίου, τὸ ὅποιο ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀγοράζει τὴ συγκομιδὴ σὲ τιμὴ ὑπαίθρου. Τὸ ἐργοστάσιο, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕναν μηχανικὸ ἀνὰ τμήμα, ἀπατεῖ ἄγροτεμάχια τριῶν στρεμμάτων τὸ λιγότερο, τὴ χρησιμοποίησης χημικῶν λιπασμάτων καὶ τὴν παράδοση τεύτλων καθαρῶν καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐάν σὲ μιά περιοχὴ ἡ φυτεμὲν ἔκταση ὑπερβαίνει τὸ 15%

16. Ἀπογραφή 1971, 29.528 κάτ. (Σ. Μ.).

της καλλιερгодιμένης επιφάνειας, τότε τὸ ἐργοστάσιο ἐξασφαλίζει τὴ χρῆση ἐλικοπτερου. Ἄλλα κάθε νόμισμα ἔχει καὶ τὴν ἄλλη του πλευρά. Τὸ ζαχαρότευλο ἀναστάτωσε τὰ συστήματα καλλιέργειας, χωρὶς ὅμως νὰ γίνῃ τὸ βασικό στοιχεῖο τῆς ἐναλλακτικῆς καλλιέργειας. Διάφορες πολιτικές πιέσεις εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νὰ πολλαπλασιαστούν οἱ εὐεργετικοὶ τομεῖς: προκειμένου νὰ ἱκανοποιηθοῦν περισσότερο χωριά, τεμαχίστηκε ἡ δενδροφυτεμένη περιοχή καὶ κυρίως ἐπεκτάθηκαν οἱ ζῶνες καλλιέργειας σὲ ἀπόσταση πολλῶν δεκάδων χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνεπάγεται μακρές καὶ δαπανηρές πορείες μὲ τρακτέρ. Οἱ χωρικοί, παρ' ὅλα αὐτὰ, διαλέγοντας τοὺς σπόρους πού τοὺς χορηγήθηκαν καὶ ρυθμίζοντας κατάλληλα οἱ ἴδιοι τὰ μηχανήματα σπορᾶς EBRA, κατορθώνουν νὰ σπείρουν πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἂν αὐτὴ πού εἶχε ἐκμισθωθεῖ ἐπίσημα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ θεωρητικά θυμᾶσιες ἀποδόσεις!

Στὸ ἐργοστάσιο ζαχάρεως, πρόσφατα προστέθηκε ἕνα τμήμα παραγωγῆς ζωοτροφῶν (ὑπολείματα ἐργοστασίου ζαχάρεως, ἐκπίεσμα θαμβακίου). Ἀκόμη δὲν ἔγινε, ὅπως ἀπὸ καιρὸ εἶχε προβλεφθεῖ, ἡ ἀνέγερση ἐνὸς ἐργοστασίου παρασκευῆς συμπυκνωμένου γάλακτος, πού θὰ καθιστοῦσε τὸ Πλατύ, τὸ πρῶτο ἀγροτικό συγκρότημα τῆς χώρας, καὶ θὰ ἔδινε στὴ γύρω περιοχή τὸ ρυθμὸ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Οἱ πρόσφατες αὐτές ἐγκαταστάσεις ἐνισχύουν τὴν προσπάθεια πού καταβάλλεται ἀπὸ δεκαετίες γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς—δηλαδή γιὰ τὴν ἐξυψίωση καὶ τὴν ἀποξήρανση τοῦ δέλτα τοῦ Ἄλιανκωνα, τοῦ Ἄξιου καὶ τοῦ Γαλλικου, πού ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἄρδευση καὶ τὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς, πού ἄρχισε πρὶν μιὰ δεκαετία περίπου.

Οἱ διάφοροι αὐτοὶ παράγοντες καθιστοῦν τὴν περιοχή μιὰ ἀπὸ τίς πού προοδευμένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας. Ἄλλα παρ' ὅλ' αὐτὰ, τὸ θάρος τῆς Ἱστορίας δὲν παύει νὰ ἔχει μεγάλη σημασία. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε ἀκόμη, καὶ συχνὰ στὰ ἴδια χωριά, ἐντόπιους καὶ πρόσφυγες. Βασικά, τὸ γεγονός ὅτι βρίσκεται κοντὰ ἡ Θεσσαλονικὴ, περιφερειακὴ μητρόπολις 500.000 καὶ πλέον κατοίκων, μεταβάλλει ριζικά τίς σχέσεις μετὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γῆς. Λίγα χιλιόμετρα μόνον βορειοδυτικά τῆς πόλεως, ἡ Νέα Μαγνησία γνωρίζει τὴν τυπικὴ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, πού ἐπιπρεῶνται ἀπὸ τὸ ἀστικό περιβάλλον: ἡ μεγάλῃ καλλιέργεια δίνει τὸ προβάδισμα στὰ πρώιμα προϊόντα πού προορίζονται γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονικῆς, καὶ οἱ χωρικοὶ πούλανε μὲ αὐξανόμενον ρυθμὸ τὴ γῆ τους γιὰ ἀνοικοδόμησι. Περισσότερο ἀποκαρυσμένη (12 χλμ.), ἡ κοινότητα τῆς Σίνδου παρουσιάζει μεγαλύτερη ἀντίσταση στὴν ἀστικὴ διείδουση—ἀλλὰ κι ἐδῶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἔχει κερδίσει ἡ

πόλη: οἱ μισθοὶ τῶν ἐργοστασίων καὶ τῆς ἀστικῆς οἰκοδομῆς προστίθενται στὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση ἢ στὶς ἡμέρες τῆς γεωργικῆς ἐργασίας. Τέλος, ἀνατολικά τῆς πόλεως, στὴ Νέα Ραιδεστό π.χ., ἡ σχεδὸν μονοκαλλιέργεια τοῦ σκληροῦ σίτου ἐπιτρέπει μιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη διάσπαση τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: δὲν εἶναι σπάνιο, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐκμεταλλεύσεως νὰ ἐξασκεῖ στὴ Θεσσαλονικὴ ἕνα μικρὸ ἀστικό ἐπάγγελμα (συνὰ πλανόδιος πωλητῆς), ἀφήνοντας στὴ γυναῖκα του, πού μένει στὸ χωριό, τὴ φροντίδα τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τὴ διαδικασία τῆς συγκομιδῆς.

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ δύο σημαντικὲς κοινότητες τῆς δυτικῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς: τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴ Σίνδο. Ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶναι μιὰ μεγάλῃ κομῆτολι (6.168 κάτ. τὸ 1961), στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Βεροίας, Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονικῆς. Ἡ κοινότητα ἀριθμοῦσε, στὴν ἀγροτικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961, περίπου 1.300 γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεις, διαχωριζόμενες σὲ 5.000 ἑκτάρια (50.000 στρέμματα). Ἡ μέση ἐκμετάλλευση εἶναι 4 ἑκτάρια (40 στρέμματα), συγκεντρωμένα, μετὰ τὸν ἀναδασμὸ, σὲ ἕνα καὶ μόνον ἄροστεμάχι, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἀρδευόμενο. Τὸ ἦμισυ τῆς ἐπιφάνειας τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως εἶναι φυτεμένο ἀπὸ θαμβάκι, 6-8 στρέμματα ἀπὸ φυτὰ γιὰ τὴν κτηνοτροφία—βασικά ἀραβόσιτο—, 3-4 στρέμματα ἀπὸ ζαχαρότευτλα καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ σιτάρια.

Στὴ Σίνδο, κοινότητα 4.132 κατοίκων, 929 ἐκμεταλλεύσεις διαχωρίζονταν κατὰ τὸ 1961 σὲ 3.410 ἑκτάρια. Τὸ καλλιερгодιτικό σύστημα εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ σύστημα τῆς κοινότητος τῆς Ἀλεξάνδρειας. Προβλήματα ἀνθρώπινα δημιουργεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ἀγρεργάτες χωρὶς γῆ, «ἀκτήμονες». Τὸ 1922, 450 οἰκογένειες, πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, προστέθηκαν στὶς 50 ἐντόπιες οἰκογένειες.

Μετὰ τίς προσωρινῆς ἀνακατανομῆς τῶν γαιῶν, οἱ πρόσφυγες πῆραν, μετὰ τὴν πρόσχωση τοῦ Ἄξιου (1928-1931), ὀριστικά κλήρους (42 στρέμματα) γιὰ κάθε οἰκογένεια 5-6 ἀτόμων). Ἡ χορήγηση γαιῶν συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1942, χρονολογία τῆς τελευταίας κανονικῆς κατανομῆς τῶν γαιῶν. Ἀπὸ τότε, τὸ ἀπόθεμα τῶν κοινοτικῶν γαιῶν περιορίστηκε, καὶ νέα νοικοκυριά ἤρθαν ν' αὐξήσουν τίς τάξεις τῶν ἀκτημόνων. Ὅλ' αὐτὰ δημιουργοῦν μιὰ πολὺ συγκεκριμένη κατάσταση ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Μιὰ μειονότητα «ἐντοπίων» πού ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὴν διανομὴ τῶν γαιῶν καὶ πού εἶδαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τους νὰ ἀναγνωρίζονται μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τουρκῶν ἕνα σύστημα κατανομῆς τῶν γαιῶν ἰσότιμο ἂν τὴν ἀρχῇ, πού παγιωτοποίηθηκε ὅμως μὲ τίς διαδοχικῆς διανομῆς καὶ κυρίως μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐξάφάνιση τῶν κοινοτικῶν γαιῶν—πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ κατά-

σταση πού προέρχεται ἐν μέρει ἀπό τὸ σύστημα κατανομῆς καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλησίες. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πολὺ κοντὰ, ἐπιταχύνει ἄλλωστε τὴν κινήτικότητα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Καὶ τελικὰ αὐτὴ εἶναι πού δίνει σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ συγκριτικοῦ ἐλέγχου (région témoin) τὴν ἰδιομορφία τῆς.

Ξάνθη: καπνὸς καὶ μειονότητες

Ἐκατὸν πενήντα χιλιόμετρα ἀνατολικότερα, μετὰ τὸν Νέστο, βρίσκεται ἕνας νέος κόσμος. Δὲν εἶναι μόνον διαφορετικὸ τοπίο: στὰ βόρεια, ἡ βαρεῖα ράχη τῆς Ροδόπης συνοδεύει τὸν ταξιδιώτη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλιὰ Ἐγνατία οδὸ, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη· στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ἡ προσχωσιγενὴς πεδιάδα τοῦ Νέστου, χαμηλὴ, ἀνθυγιεινὴ, διακεκομμένη ἀπὸ σειρὰς λεύκες, πού πίσω τους κρύβονται τὰ χωριά. Ἄλλὰ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι κυρίως εἶναι διαφορετικοί. Εἶμαστέ στὴ Θράκη, πού εἶχε ἐξαιρεθεῖ τὸ 1923 ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν μειονοτήτων. Οἱ Τούρκοι βέβαια μπόρεσαν νὰ μείνουν, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε ἡ ἀφιξὴ Ἑλλήνων προσφύγων. Καὶ τὰ χωριά μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἐύκολα: μικτὰ χωριά, μὲ συνοικίες γκαρσιμένες, τούρκικα χωριά μὲ ἄβλιους μιναρέδες, ἑλληνικὰ χωριά χτισμένα μὲ σχέδιο «ντάμας» (en damier), χαρακτηριστικὸ τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὸ μωσαϊκὸ¹⁷ τῶν ἐθني-

17. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἐδῶ νὰ κάνουμε μιά διευκρίνηση. Ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἔθνικες μειονότητες δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀποδείχθηκε καὶ μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ ἀποψη ἐθνολογικῆς συνθέσεως, παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχονται καὶ ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος ἀνθρωπογεωγράφος, καθηγητῆς André Blanc, πού σὺν ἔργου του *Geographie dans l'Asie* γράφει τὰ ἑξῆς: «τὸ πῶς ἐνομοιώνει, τὸ πῶς ὁμοιογένη (ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καὶ θρησκείας) κράτος, εἶναι τὸ ἑλληνικόν». (André Blanc, *Geographie des Balkans*, PUF, Paris, 1965, p. 48). Ἡ μόνη μειονότητα, πού ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα καὶ πού εἶναι ἀναγνωρισμένη, εἶναι ἡ μουσουλμανικὴ, στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἡ μειονότητα αὐτὴ, πού σφραγισα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) ἔχει θρησκευτικὸ καὶ ὄχι ἔθνικὸ χαρακτήρα, ἀποκαλεῖται «τουρκικὴ μειονότητα» ἢ «τουρκικὴ κοινότητα». Οἱ ὄροι ἄμας αὐτοὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἡ ὁποία μιλάει καθαρὰ γιὰ «μουσουλμανικὴ» θρησκευτικὴ καὶ ὄχι «τουρκικὴ ἔθνικὴ μειονότητα». Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης εἶναι ὅλοι Ἑλλήνες ὑπῆκοοι. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μειονότητος σὰν τουρκικῆς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν δεχθῶμε καὶ μόνον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα περιλαμβάνει στοὺς κόλπους τῆς ὄχι μόνον Τούρκους σὺν γένος, ἀλλὰ καὶ Πομάκους καὶ Ἄγγαλους. Οἱ Πομάκοι οὐτε ἐθνολογικὰ οὐτε γλωσσικὰ ἀνήκουν στοὺς «Τούρκους» τῆς Θράκης, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τους εἶναι σλαβικὴ, μὲ πλῆθος ἐλληνικὰ στοιχεία. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πομάκοι ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους μὲ τοὺς «Τούρκους», ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ G. Burgel, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου συμπαθεῖς στοὺς Νεοτούρκους, πού τοὺς παρο-

κῶν καὶ θρησκευτικῶν ὁμάδων, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καὶ τοὺς Πομάκους, βουλγαροφώνους καὶ ἐξισλαμισθέντες, πού κατοικοῦν στὴν ἑλληνικὴ καὶ βουλγαρικὴ Ροδόπη. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῆς Ἄγκρας, ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους τῆς πεδιάδας. Τέλος, διάφορες ὁμάδες νομάδων—Ἑλληνες Σαρακασάνοι, γύφτοι (τσιγγάνοι), μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι—ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα γύρω ἄπ' τὰ χωριά καὶ συνδυάζουν ἀπὸ τότε τὴ γεωργικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ποιμενικῆς τύπου οἰκονομίας τους.

Οἱ μουσουλμάνοι, ἂν καὶ ἐδῶ εἶναι πολὺ λίγοι ἄπ' ὅτι εἶναι στὸ διαμέρισμα τῆς Κομοτηνῆς, δηλαδή ἀνατολικότερα, ἀποτελοῦν ὥστόσο σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διοίκηση. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση, θέλοντας νὰ δείξει καλὴ θέληση ἐναντι τῶν μειονοτήτων, πολλαπλασιάζει τὶς κοινωνικὲς ἐπενδύσεις (ἀγροτικὰ ἰατρεῖα, βρεφικὸι σταθμοὶ) στὰ τούρκικα χωριά, πρὸς μεγάλη ἀνησυχία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται. Ἄλλὰ ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται: ὅλοι οἱ γραμματεῖς κοινοτήτων, γιὰ παράδειγμα, εἶναι Ἑλληνες. Τελικὰ, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἀνίσης κινήτικότητας τῶν διαφόρων ἔθνικων ὁμάδων. Οἱ Ἑλληνες φεύγουν (πρὸς τὴ Θεσσαλονικὴ, τὴν Ἄθινα ἢ τὴ Γερμανία) καὶ οἱ πρόσφατες προσπάθειες γιὰ ἐποικισμό τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ὀρθόδοξες οἰκογένειες ἀπέτυχαν. Παρὰ τὸ ρεῦμα ἀναχωρήσεων πρὸς τὴν Τουρκία, σὰν συνέπεια τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου, οἱ μουσουλμάνοι λίγο ἐπιηράζονται ἀπὸ τὴ μετανάστευση πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων εἶναι πολὺ πῶς ὑψηλὰ ἄπ' ὅτι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ὅτι στὴν Ξάνθη, ὅπως καὶ στὴν Κομοτηνὴ, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἰδιομορφίας εἶναι ἕνας παράγοντας ἐνότητος: παντοῦ ὁ καπνὸς κατέγει μιά καλὴ θέση, ἂν ὄχι τὴν πρώτη, στὸ καλλιεργητικὸ σύστημα, καὶ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ ἐισοδημάτων ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τὰ μικρὰ φύλλα, προσεχτικὰ περασμένα, στεγνώνουν στὸν ἥλιο, τοποθετημένα πάνω σὲ πλαίσια, μπροστὰ στὰ σπίτια.

Ἡ παράδοσή σχετικὰ μὲ τὸν καπνὸ εἶναι πολὺ παλιὰ, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀνατολικοῦ καπνοῦ (Μπασμάς) ὑπῆρξε πηγὴ πλοῦτος γιὰ τὴν περιοχὴ, παράλληλα πρὸς τὴν ἑκτατικὴ οἰκονομία τῶν τσιφλικῶν (καλλιέργεια δημητριακῶν καὶ κτηνοτροφία βοοειδῶν). Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἡ Ξάνθη ἦταν ἕνα

σῆζων χιλίες δυσκολίες, κάθε φορὰ πού ζητᾶνε νὰ πᾶνε στὴν Τουρκία. Ἐπομένως, ἡ ἐπωνυμία «Τούρκοι» καλύπτει ἕνα ἐθνολογικὸ ποικίλο ἀθροίσμα τουρκοφώνων καὶ μὴ τουρκοφώνων μουσουλμάνων (Σ.Μ.).

σημαντικό διεθνές κέντρο έμπορικοποίησης του καπνού, όπως αποδεικνύεται από τις παλιές δερμάτινες επιγραφές άγγλικών και άμερικανικών εταιρειών, στα παλιά ιδιωτικά ξενοδοχεία της πόλεως. Σήμερα, όμως αυτές οι δραστηριότητες έχουν συγκεντρωθεί στην Καβάλα, και κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Άλλά ή καλλιέργεια του καπνού έχει επεκταθεί σε όλες τις καλλιεργήσιμες γαίες: από τό 1963, όλοι οι χωρικοί μπορούν νά ζητήσουν άδειες καλλιέργειας, οι όποιες μέχρι τότε δίνονταν μόνο στους Τούρκους χωρικούς, ή στους Έλληνες πού είχαν εξαγοράσει τουρκικές γαίες. Η καλλιέργεια του καπνού καμπακούλακ, κατώτερης ποιότητας αλλά μεγαλύτερης απόδόσεως, είχε σαν συνέπεια νά ζημιωθούν τά ανατολικά καπνά. Αυτό έγινε στις τοποθεσίες πού μόνον μάλλον πιστές στά καπνά ποιότητος, πού είναι πολύ άρωματικά και μέ μικρά φύλλα: στό Djebel¹⁸ (οί όροσειρές της Ροδόπης στά όρεια της Ξάνθης), στόν Πρώτο Γιακά¹⁹ (τό πρώτο ύψωμα) στην παρυφή της πεδιάδας, υπάρχουν γαίες πλούσιες, φυτεμένες μέ πλατυφυλλό καπνό: Όθας Κάμπος, περιοχή Γενησσέας (Σχ. 3).

Έχουν μελετηθεί τέσσερις κοινότητες συγκριτικού έλέγχου στην περιοχή. Πρώτα πρώτα στό θουνό, ό Έχινος, έδρα μιās μεγάλης κοινότητας (δύο οικισμοί) μέ περισσότερους από 3.000 κατοίκους τό 1961. Ό Έχινος, κεφαλόχορι, έδρα των πομακοχωριών πού βρίσκεται στην έπιτρούμενη στρατιωτική ζώνη, υποδέχεται τον έπισκέπτη από τό ύψος των γεροκτισμένων σπιτιών του, ύστερα από μία σύντομη διαδρομή άνάμεσα σε λόφους πού είναι ύποσκαμμένοι από τή διάβρωση. Έδω βασιλεύουν άποκλειστικά ό καπνός και τό σύστημα της μικρής άγροτικής έκμεταλλεύσεως: τό 1961, 737 άγροτικές έκμεταλλεύσεις μοιράζονταν σε 543 εκτάρια. Η δημογραφική έκρηξη,²⁰ ή παντελής σχεδόν άπουσία έξωτερικής μεταναστεύσεως όδηγούν σε μία τέλεια έπιδημιση της καταστάσεως, και άναγκάζουν τους παλαιότερους νά αναπολούν τό παρελθόν πού τό νομίζουν χρυσή εποχή. Πραγματικά, πριν άπ' τήν προσάρτηση στην Έλλάδα, τό σύστημα καλλιέργειας φαίνεται ότι λειτουργούσε περισσότερο άρμονικά:

ό καπνός συνδυαζόταν μέ τό καλαμπόκι, ένα μεγάλο κοπάδι γιδιών έδινε καλό λίπασμα γιά τον καπνό (ούρα) και ό παστοურμάς (καπνιστό κρέας) βελτίωνε τό συνηθισμένο διαιτολόγιο από χυλό (κατοσμάκ) και καλαμποκισιο ψωμί (μπομπότα). Μετά τό 1922, άπαγορεύθηκε ή βοσκή στό δάσος και γι' αυτό περιορίστηκαν οι δυνατότητες διατροφής των ζώων. Έτσι, μπροστά στη δημογραφική πίεση, τό καλαμπόκι παραμερίστηκε προς χάρη του καπνού. Σήμερα, και τό ελάχιστο καλλιεργήσιμο άγροτεμάχιο έκχερσώθηκε, και φυτεύεται άποκλειστικά καπνός, σε θάρος της συντηρήσεως των έδαφών. Και κάτι πολύ πιο σοβαρό: τά εισοδήματα σε χρήμα αύξήθηκαν, αλλά σε αυτή τήν κλειστή κοινωνία δέν έπέφεραν καμιά αισθητή βελτίωση στη διατροφή: τά χρήματα άποταμειώθηκαν μέ τον φόβο ή μέ τήν έλπίδα μιās καλύτερης πολιτικής καταστάσεως (έπιστροφή στην Τουρκία).

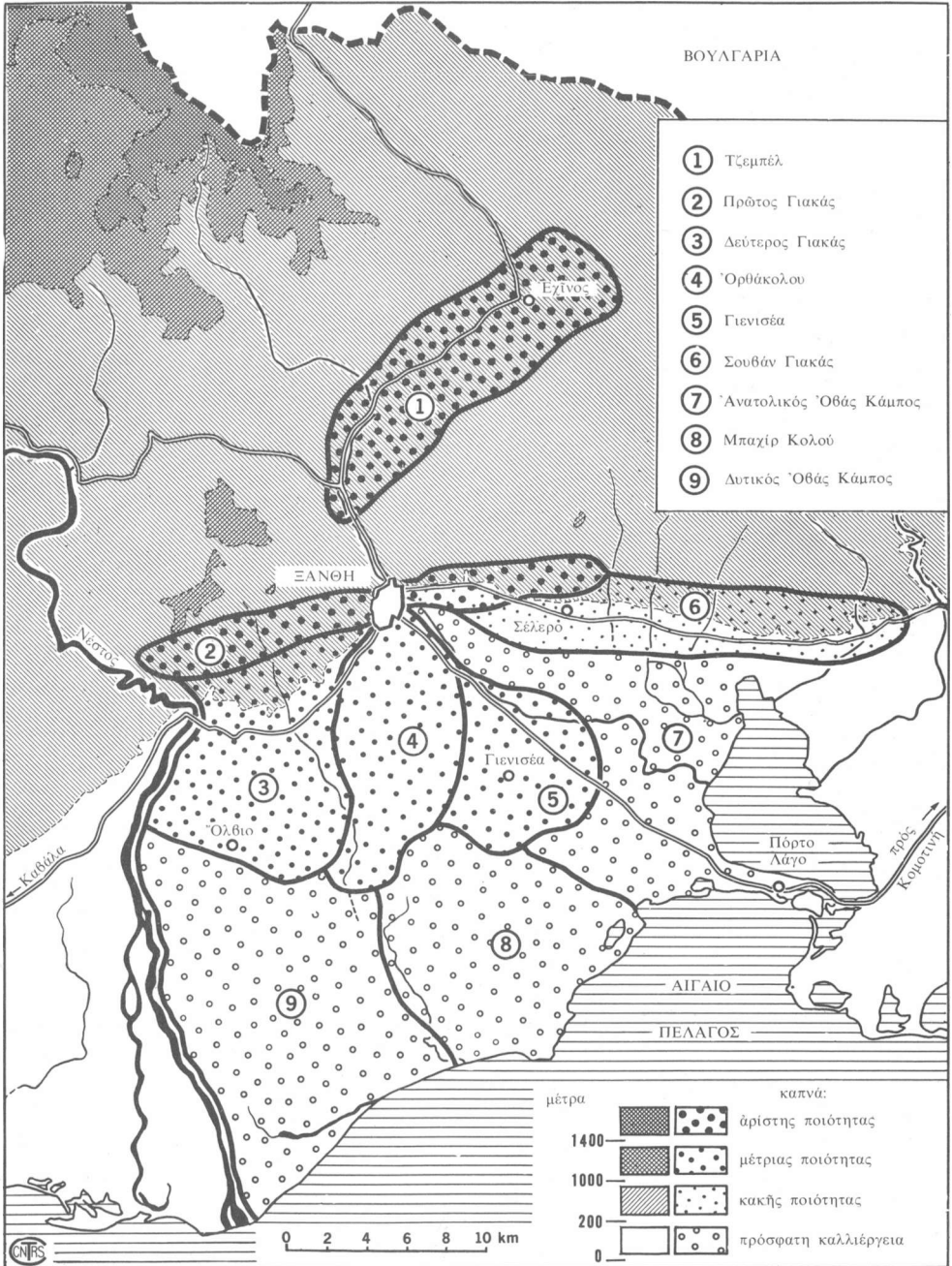
Μεσα στην πεδιάδα, διαλέχτηκαν δύο χωριά. Όχτώ χιλιόμετρα ανατολικά της Ξάνθης, τό Σέλερο είναι μιá κοινότητα μέ περισσότερους από 3.000 κατοίκους, πού συγκεντρώνει 8 οικισμούς (localités), άπ' τους όποιους οι 7 έχουν καθαρά τουρκικό πληθυσμό, ενώ ό ένας έχει πληθυσμό μικτό, έλληνο-τουρκικό. Η έδρα της κοινότητας άρμυθό 1.300 κατοίκους και 270 οικογένειες, όλες τουρκικές, 238 άγροκαλλιεργητές έχουν άδεια καλλιέργειας καπνού. Ό καπνός έχει παλαιά παράδοση στό χωριό: τον 19ο αιώνα, τον καλλιεργούσαν στα κατοφερή έδάφη της παρυφής της Ροδόπης (Πρώτος Γιακάς), σε συνδυασμό μέ τήν κτηνοτροφία μικρών ζώων (προβάτων ή γιδιών). Τά ζώα τά μαντρώνανε γιά ένα μήνα σ' ένα άγροτεμάχιο καπνού. Σήμερα προτιμούν να φυτεύουν στους άγρους της πεδιάδας, όπου οι τιμές των κτηνών είναι κάπως κατώτερες, αλλά ή απόδοση πιο ύψηλή. Άλλωστε ή οικονομία της άγροτικής έκμεταλλεύσεως είναι ποικιλόμορφη έδω. Άς πάρουμε γιά παράδειγμα ένα χωρικό του χωριού Σέλερο: 60 έτών, ζει μέ τή γυναίκα του, τήν πεθερά του και τά τρία παιδιά του, ηλικίας 19, 14 και 8 έτών. Είναι κάτοχος 22 στρεμμάτων, πού είναι χωρισμένα σε 6 άγροτεμάχια: 4 στρέμματα φυσικά λιβάδια, 3 στρέμματα τριφύλλι, 3 στρέμματα φυτεμένα μέ καπνό - καλαμπόκι - σιτάρι, σύμφωνα μέ τήν έφαρμοζόμενη άμειψισπορά, 4 στρέμματα μισά τριφύλλι - μισά καπνός έναλλακτικά, 6 και 2 στρέμματα φυσικά λιβάδια. Επί πλέον, νοικιάζει 7 στρέμματα από έναν ιδιοκτήτη του χωριού, πού έχει άδεια καλλιέργειας γιά 20 στρέμματα, αλλά φυτεμό μόνο τά 8. Διαθέτει ακόμη 3 άγελάδες και ένα άλογο.

Στην άλλη άκρη της πεδιάδας, 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Ξάνθης, τό Όλθιο, χωριό προσφύγων, άριθμούσε τό 1961, 621 κατοίκους. Τήν ίδια χρονολογία, 140 καλλιεργητές μοιράζονταν

18. Cebel = τουρκικά σημαίνει θουνό (Σ.Μ.).

19. Γιακά = τουρκική λέξη πού σημαίνει ύψωμα. (Σ.Μ.)

20. Τό ποσοστό γεννητικότητας ξεπερνάει τό 40%, τό ποσοστό θνησιμότητας είναι κατώτερο του 10%, παρ' όλη τή σφύλη, πού είχε μορφή ένδημική. Στην πληροφορία αυτή του καθηγητή Bugel πρέπει νά προσθέσουμε ότι ή σφύλη είχε πράγματι ένδημική μορφή στα πομακοχώρια μέχρι τό 1955 ή ακριβέστερα τό 1960. Άπό τότε, «έπιασε ή πενικιλίνη και τήν Ξεάντισε», όπως μās είπε χαρακτηριστικά ένας γιατρός της Ξάνθης. Παρ' όλα αυτά, περιπτώσεις σφαιριδίων υπάρχουν ακόμη, όπως μās πληροφορούν οι άγροτικοί γιατροί του «Πομακοσταν», όπως λέγονται τά πομακοχώρια στην περιοχή εκείνη.

ΣΧΗΜΑ 3. Η παραγωγή του καπνού στην Ξάνθη

περίπου 624 εκτάρια. Ο μέσος κλήρος λοιπόν είναι αίσθητα σημαντικότερος άπ' ότι στο Σέλερο (4,4 έναντι 2,4 εκτάρια), αλλά το σύστημα καλλιέργειας είναι το ίδιο: κυνός, δημητριακά και κτηνοτροφία. Τέλος, μελετήθηκε και ή ίδια ή πόλη της Εάνθης, γιατί συνδέεται στενά με τη γεωργική ζωή της περιοχής. Το 1961 αριθμούσε 28.000 κατοίκους και επί ενεργού πληθυσμού 11.000 περίπου, τό ένα πέμπτο ζούσε από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Την ίδια εποχή, υπήρχαν 1.566 περίπου γεωργοκαλλιεργητές που δέν απογράφηκαν και που καλλιεργούσαν 3.735 εκτάρια, τών οποίων φυσικά τό μεγαλύτερο μέρος δέν θρισκόταν μέσα στά κοινοτικά όρια.

Τέλος, στους πορτοκαλεώνες της Κορίνθου μέχρι τούς ελαιώνες της Ζακύνθου, στό ζαχαρότευλο της Σίνδου μέχρι τόν καρπό της Θράκης, βρίσκονται όλες οι προσφερόμενες δυνατότητες της ελληνικής γής. Άλλά περισσότερο και από τούς φυσικούς πόρους, οι άνθρωποι είναι που διαφέρουν: ό Βυζαντινός ευγενής γαιοκτήμονας (gentleman-farmer) της Ζακύνθου μέχρι τόν πομάκο δήμαρχο τού Έχθου, κλεισμένο μέσα στην αξιοπρεπή και περήφανη μιζέρια του· ό γεωργιανός πρόσφυγας, χωρικός χωρίς επάγγελμα, τών Γεωργιανών μέχρι τόν δικηγόρο-τυροκόμο, άρχηγό τού μακεδονίτικου τσιφλικιού· αυτές είναι οι όψεις της άγροτικής Έλλάδας με τά ίδια χαρακτηριστικά όπως έχουν διαμορφωθεί έδω και αϊώνες, και μέ τις άλλες που μεσολάβησαν τις τελευταίες δεκαετίες. Με δυό λόγια, χωρίς να πιστεύουμε ότι εκθέσαμε όλες τις έλλειψεις και τις ανισότητες που παρουσιάζει ή ύπαιθρος, όστόσο μπορέσαμε να δώσουμε μία αντιπροσωπευτική εικόνα τού ελληνικού άγροτικού κόσμου.

II. οι ανισότητες στις δομές της έγγειου ιδιοκτησίας

1) Η μέθοδος έρευνας

Η ποικιλία και τό πλήθος τών τοπικών παραδειγμάτων δέν επιτρέπουν τη μέθοδο της μονογραφίας, της οποίας άλλωστε ή άξία έχει άποδειχθεί.²¹ Από την άλλη μεριά, ή έλλειψη ενός συγχρόνου κτηματογραφικού στοιχείου άποκλείει κάθε συστηματική σύγκριση.²² Τελικά, ή πό βα-

σική πηγή φαίνεται πός είναι οι δηλώσεις που όφειλουν να κάνουν κάθε χρόνο άπαραίτητα οι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας, σχετικά με την έκταση και την κατανομή της άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως.²³ Αυτές οι δηλώσεις συγκεντρώνονται μέ βάση τόν τόπο διαμονής τού άγροκαλλιεργητή. Σχετικά όμως με τη φύση τού στοιχείου αυτού μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις:

—Αυτοί που έχουν μικρή άγροτική ιδιοκτησία (micro-fundiaires) δέν είναι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας: οι άνάγκες τους είναι πράγματι πολύ περιορισμένες και ή έγγύηση που μπορούν να προσφέρουν είναι ελάχιστη. Έτσι, ξεφεύδουν πολύ συχνά από τό τραπεζικό κύκλωμα και γίνονται λεία τών ιδιωτών δανειστών.

—Οι δηλωμένοι πόροι είναι και π' άρχην διογκωμένοι, γιατί πρόκειται για έγγύηση που εξασφαλίζει ένα δάνειο. Οι γεωπόνοι της Τράπεζας δέν άρκουν για να διενεργήσουν συστηματικούς έλέγχους επί τόπου, και τελικά τά δάνεια δίνονται περισσότερο μέ βάση τη συνένεια στις προηγούμενες εξοφλήσεις και όχι την πραγματική εκτίμηση της άγροτικής εκμεταλλεύσεως.

—Οι πελάτες της Τράπεζας διαχωρίζονται σε «μεμονωμένους» και σε «συνεταιρισμένους». Οι ελληνικοί συνεταιρισμοί δέν είναι στην πραγματικότητα παρά οργανισμοί άνασυγκεντρώσεως, οι όποιοι διευκολύνουν τις σχέσεις τών καλλιεργητών και της Άγροτικής Τράπεζας. Παρά τόν μέτρο αυτό ρόλο, οι συνεταιρισμοί φοβίζουν πολλούς μεγάλο-ιδιοκτήτες, οι όποιοι προτιμούν να συναλλάσσονται άτομικά με την Τράπεζα. Υπάρχουν όμως επίσης και πολύ κλειστοί «συνεταιρισμοί» πλουσιών, που προτίμησαν να έμπιστευθούν τά συμφέροντά τους σ' έναν διαχειριστή (στή Μυτιλήνη κυρίως). Καλό λοιπόν είναι να μη λαμβάνονται ύπ' όψη μόνον οι δηλώσεις τών συνεταιρισμένων.

—Τέλος, ή έπιφάνεια που δηλώθηκε ότι έχει σπαρεί μπορεί να μίν είναι έπαρκής για έγγύηση. Για παράδειγμα, μία παρεξήγηση μεταξύ τού γεωπόνου της Τράπεζας και τού χωρικού μπορεί να γίνει αίτια να υπάρξουν διαφορές στό θέμα της

23. Η Άγροτική Τράπεζα της Έλλάδος διαθέτει τό πιο πυκνό τραπεζικό δίκτυο της χώρας. Έκτός από τις συνθησιακές συναλλαγές, χάρη σ' ένα προνομιακό επιτόκιο, έχει ένα είδος μονοπωλίου δανείων στους χωρικούς, και επί πλέον χορηγεί σε είδος λίπασμα, σπόρους, και άντικρυσταγματικά παράγωγα. Παιζει σημαντικό ρόλο στό συγκέντρωση της συγκομιδής. Στηρίζόμενη σε κεφάλαια τού κράτους, ή Άγροτική Τράπεζα άντιμετωπίζει μόνιμα οικονομικές δυσκολίες, λόγω της ισχύοντος τών καταθέσεων και κυρίως της καθυστέρησεως στην εξοφλήση τών χρεών.

Λαμβάνοντας υπόψη τόν πολιτικό και κοινωνικό ρόλο τού γεωργικού κόσμου, οι διάφορες κυβερνήσεις όχι μόνο έδωσαν παρτάσεις στην προθεσμία εξοφλήσεως τών χρεών, αλλά προχώρησαν άκόμη και σε διαγραφή τών γενικών χρεών. Η τελευταία έγινε τό 1968.

21. G. Burgel. *Pobia*, όπ.π. (Σ.Μ.).

22. Στην Έλλάδα δέν υπάρχει κτηματολόγιο, εκτός από τις περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες της Μικράς Άσίας, δηλαδή στην Μακεδονία, τη Θράκη, και σε μερικά νησιά της Δωδεκανήσου: Ρόδο, Κόκ και Λέρο. (Η πληροφορία αυτή έχει δοθεί από τόν E. Kolodny.) Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί να υπάρχει από την εποχή της κατανομής τών γαιών, και δέν λαμβάνονται υπόψη ούτε οι πωλήσεις και οι άγορές, ούτε οι διαδοχές.

ἐκτιμήσεως τῆς ἐπιφάνειας πού ἔχει σπαρεῖ: ἐάν ὁ γεωπόνος κρίνει ὅτι 3 κιλά σπόρου κατά στρέμμα εἶναι ἀναγκαῖα γιά μιὰ ὀρισμένη καλλιέργεια, ἐνῶ ὁ χωρικός ζητάει 5 κιλά, ὁ χωρικός ὑπερεκτιμᾷ στή δῆλωσή του τήν ἐπιφάνεια πού πραγματικά θά σπείρει κι ἔτσι θά μπορέσει νά σπείρει βέβαια 5 κιλά κατά στρέμμα, ἀλλά μέ τόν τρόπο αὐτό δέν θά ἔχει πιά τή δυνατότητα νά ἀπαιτήσῃ σπόρους γιά ἓνα μέρος τῆς ἐκμεταλλεύσεώς του, τό ὅποιο κατ' ἀρχήν καλύπτεται ἀπό τούς σπόρους πού ζήτησε.

Ἔτσι, προσφεύγει στήν ἰδιωτική τοκογλυφία. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, στήν πεδιάδα τῆς Σίνδου, τό σιτάρι δέν συνιστάται γιά τίς ἀρδευόμενες γαῖες (ἡ ἀρδευση καθυστερεῖ τή συγκομιδή καί κάνει τό στάχυ πολύ βαρῦ, εὐάλωτο στό βόρειο ἄνεμο, τόν Βαρδάρη, πού τό ρίχνει). Ὁ χωρικός, γιά νά ἔχει λιπᾶσματα, πρέπει νά κάνει δῆλωση γιά τήν προμήθεια σπόρων κριθαριοῦ, τήν ὁποία ἀποδέχεται ἡ Τράπεζα.

2) Ἡ γενική διάθρωση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως

Οἱ ἀγροκαλλιεργητές ἔχουν χωρισθεῖ σέ τρεῖς κύριες κατηγορίες: τούς μικροἰδιοκτῆτες ἢ ἀγροκαλλιεργητές 20 στρεμμάτων καί λιγότερο, τούς μέσους ἀγροκαλλιεργητές τῶν 20-69 στρεμμάτων, καί τούς μεγάλους καλλιεργητές 70 στρεμμάτων καί ἄνω. Βέβαια, ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις εἶναι προφανῶς σχετικές μέ τή γενική κατάσταση τῆς χώρας: ἡ μέση ἑλληνική ἀγροτική ἐκμετάλλευση δέν ξεπερνᾷ σέ 36 στρέμματα τό 1961. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τή συχνά πολύ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία σέ ὀρισμένες περιοχές καί τίς ἀνασυγκεντρώσεις στή μέση κατηγορία, διακρίνουμε δύο ὑποομάδες μεταξύ τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν (10 στρεμμάτων καί κάτω) (10-19 στρέμματα), καί τῶν μέσων ἐκμεταλλευτῶν (20-39 στρεμμάτων) (40-69 στρέμματα). Τέλος, μέ βάση τή ρευστότητα τῶν νομικῶν σχέσεων μεταβίβασης τῆς γῆς γίνεται ἡ διάκριση μεταξύ ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως καί ἰδιοκτησίας, πού εἶναι συχνά δύσκολη γιατί οἱ δύο ἔννοιες στήν Ἑλλάδα συγχέονται.

Ὁ πίνακας 1 δείχνει πόσο πολύ μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν «μεγαλοἰδιοκτητῶν». Δέν ξεπερνᾷ ποτέ τό 7% τοῦ συνόλου, ἐκτός ἀπό δύο περιπτώσεις πολύ εἰδικές: ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου (22,7%) καί τὰ χωριά τῆς πεδιάδας τῆς Βέροιας καί τῆς Θεσσαλονίκης (Πλάτανος=17,5%, Σίνδος 17,2%).

—Σέ κάθε περιοχή ὁ ἀριθμός τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν φαίνεται πῶς σημαντικός στίς πόλεις παρά στήν ὑπαίθρο. Ἡ μόνη ἀξιοσημειώτη ἐξαιρέση παρουσιάζεται στή Ζάκυνθο (33,3% μόνο μικρο-ἰδιοκτητῶν στήν πόλη, 44,1% στό Γαϊτάνι). Στή φρουτοπαραγωγική ὄμοια περιοχή τῆς Μακε-

δονίας, ὑπάρχουν 82,2% μικρο-ἰδιοκτῆτες στή Νάουσα, 52,8% στή Βέροια ἐναντί 24,2 στήν Ἐπισκοπή, στή ζώνη τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν τῆς Θεσσαλονίκης, 34,2% στή μεγάλη κομποπολι τῆς Ἀλεξάνδρειας, 12,2% στόν Πλάτανο, 4,2% στή Σίνδο: τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περιοχή τοῦ καπνοῦ: 68,7% τῶν μικρῶν καπνοκαλλιεργητῶν στήν πόλη τῆς Ξάνθης ἐναντί 38,7% στό Σέλερο καί 3% στό Ὀλβιο. Ἀλλά ὁ Ἐχίνος, ὅπου ἡ δημογραφική πίεση καί ὁ ἀγροτικός τεμαχισμός βρίσκονται σέ πολύ ὑψηλά ὄρια, κατέχει τό ρεκόρ: 93,5% τῶν καλλιεργητῶν ἔχουν λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, ἀπό τούς ὁποίους 38% λιγότερα ἀπό 10 στρέμματα.

Τέλος, καί πλήρως ἀνασυγκρότηση ἐπιχειρεῖται στίς μέσες κατηγορίες (20-70 στρέμματα). Σέ 13 κοινότητες πού μελετήθηκαν, οἱ καλλιεργητές μέσων γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀποτελοῦν σέ 7 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό τό ἡμισιο τοῦ συνόλου, ἐνῶ σέ 9 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό 40%.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι, σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, ἡ κατανομή θρίσκει τήν ἐξήγησή της ὄχι μόνο σέ εἰδικές καταστάσεις (μεγάλοι ἰδιοκτῆτες πού διαμένουν στήν πόλη τῆς Ζακύνθου, ἰσχυρή δημογραφική πίεση στόν Ἐχίνο), ἀλλά καί σέ καταστάσεις γενικότερες: ἀντίθεση πόλεως - ὑπαίθρου, ἀντίθεση μεταξύ τῶν ζωῶν τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν (πεδιάδα Βέροιας καί Θεσσαλονίκης), ὅπου οἱ μεγάλοι καί μέσοι ἰδιοκτῆτες εἶναι πολυαριθμότεροι καί οἱ ζῶνες τῶν ἐξειδικευμένων καλλιεργειῶν εὐνοικότερες γιά τούς μικρο-ἰδιοκτῆτες. Γιά τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἔκταση, οἱ διαφορές δέχονται. Τό μέρος πού κατέχουν οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις ξεπερνᾷ συχνά τά 20-30% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως, ἐκτός ἀπό τίς περιοχές τῶν δενδροκαλλιεργειῶν (Κόρινθος, Γαϊτάνι, Νάουσα, Ἐπισκοπή) καί τὰ θρακικά καπνοχώρια (Σέλερο, Ὀλβιο, Ἐχίνος). Οἱ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τῶν ἀριθμῶν τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν καί τῆς ἐκτάσεως πού αὐτοί ἐκμεταλλεύονται, παρουσιάζονται σέ τρεῖς πόλεις: τήν Ξάνθη, ἀντίστοιχα 6,2% καί 54%, τή Ζάκυνθο 22,7% καί 67,3%, τή Βέροια 4,2% καί 32,8%. Οἱ δύο ἀνισότητες, οἱ σημαντικότερες, παρατηροῦνται λοιπόν σέ δύο περιοχές μέ πολύ διαφορετικό πεπρωμένο: ἡ Ζάκυνθος διέφυγε τήν τουρκική κατοχή καί τό καθεστῶς τοῦ τσιφλικιοῦ, ἡ Ξάνθη ἀπελευθερώθηκε ἀπό τόν ξένο ζυγο μετά τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί «στεγάζει» ἀκόμα μιὰ τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Πραγματικά, ὁ διαφοράς εἶναι λιγότερο αἰσθητές ἀπ' ὅσο φαίνονται. Τό σημαντικότερο μέρος τῶν μεγάλων ἐκτάσεων φαίνεται συνδεδεμένο μέ τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε διακοπή στήν ἱστορική συνέχεια. Λόγω τῆς υπάρξεως τῆς τουρκικῆς κοινότητας στήν Ξάνθη, ἓνας μικρός ἀριθμός τσιφλικιῶν κατόρθωσε νά διατηρηθεῖ, χωρίς ὅμως ν' ἀποφραχθεῖ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων

	Ἀριθμὸς περιπτώσεων πού μελετήθηκαν ¹	% τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων					70 καὶ ἄνω
		Κάτω τῶν 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	—	—	62,9	22,2	12,0	2,7
συνεταιρισμένοι	103	—	—	65,9	21,6	8,2	4,1
σύνολο	233	—	—	64,3	21,9	10,2	3,4
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	—	—	6,0	33,3	27,2	33,3
συνεταιρισμένοι	47	—	—	60,6	24,2	3,0	12,1
σύνολο	83	—	—	33,3	28,7	15,1	22,7
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	—	—	44,1	41,1	11,7	2,9
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	25,8	41,9	67,7	12,9	12,9	6,5
συνεταιρισμένοι	45	15,3	25,6	40,9	48,7	7,6	2,5
σύνολο	93	20,0	32,8	52,8	32,8	10,0	4,2
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	57,8	26,3	84,1	15,7	—	—
συνεταιρισμένοι	70	53,3	28,3	81,6	11,6	5,0	1,6
σύνολο	94	54,4	27,8	82,2	12,6	3,7	1,2
Ἐπισκοπή (Βέροια)							
ἀπομονωμένοι	12	—	—	41,6	50,0	8,3	—
συνεταιρισμένοι	58	—	—	20,3	50,0	27,7	1,8
σύνολο	70	—	—	24,2	50,0	24,2	1,5
Πλάτανος (Βέροια)	61	—	—	12,2	40,3	29,8	17,5
Ἀλεξάνδρεια	41	—	—	34,2	31,5	28,9	5,2
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	47	—	—	4,2	38,2	40,4	17,2
Ξάνθη (πόλη)	71	40,6	28,1	68,7	9,3	15,6	6,2
Σέλερον (Ξάνθη)	50	—	—	38,7	24,4	36,7	—
Ὀλβιον (Ξάνθη)	33	—	—	3,0	33,3	63,6	—
Ἐχίνος (Ξάνθη)	110	38,1	55,4	93,5	6,3	—	—

1. Συστηματικὸ δείγμα τοῦ 1/5 ἢ τοῦ 1/10, ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κοινότητας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας.

ἡ περικοπὴ στὴν ἑκτασί τους: στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ξάνθης βρίσκονται ἐπομένως γύρω στοὺς 10 ἰδιοκτῆτες 100 ἑκταρίων καὶ ἄνω, ἐπὶ 640 ἀγροκαλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Στὴ Ζάκυνθο, τὸ γεγονός ὅτι δέν υπῆρξε τουρκοκρατία, καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, λίγο ἐπῆρεσε τὴ διατήρηση μεγάλων ἀγροτικῶν κληρῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀπὸ τοὺς 360 πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού κατοικοῦν στὴν πόλη, 30 περίπου κατέχουν περισσότερα ἀπὸ 20 ἑκτάρια, πράγμα ὄχι εὐκαταφρόνητο σέ μιὰ ἐξειδικευμένη γεωργία (κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ἐλαιῶνες). Στὸ σύνολο, ἡ ἔλλειψη ἢ ἡ πολὺ μικρὴ παρουσία τῶν φαινομένων μαζικοῦ ἐπανεποικι-

σμοῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχῇ, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ σέ ἀποτυχία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐγιναν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Στὴ Θράκη, μερικές μεγάλες ἐπιφανείες μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν κανόνα τεμαχισμού τῶν μεγάλων μὴ φυτεμένων ἐκτάσεων. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπου δέν ἐφαρμόστηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση (φύτεϊες), ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀγροληψίας²⁴ (colonat partiaire) εἶχε

24. Ἡ ἀγροληψία σάν σύστημα καλλιέργειας ἐφαρμόσθηκε πολὺ κατὰ τοὺς νεότερους καὶ νεώτατους χρόνους στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ὁ ἰδιοκτῆτης γῆς τὴν παραχωροῦσε σέ καλλιεργητὴ. Ἐφ' ὅσον ἡ καλλιέργεια ἦταν παραγωγικὴ, ὁ καλλιεργητὴς (ἀγροληπτής) εἶχε τὴ δυνατότητα, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη (ἀγροδότη), νὰ ἀποκτήσει πλήρη κυριότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή εκμεταλλεόμενης επιφάνειας

	Σύνολο καλλιεργούμενης επιφάνειας τών υπό μελέτη εκμεταλλεούσων (στρ.)	% τής επιφάνειας τών εκμεταλλεούσων κατά μέγεθος εκμεταλλεούσων					Άνω τών 70 στρ.
		Κάτω τών 10 στρ.	10-19 στρ.	Κάτω τών 20 στρ.	20-39 στρ.	40-69 στρ.	
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	2307	—	—	28,6	28,0	30,3	12,9
συνεταιρισμένοι	1925	—	—	31,8	28,3	20,9	18,8
σύνολο	4232	—	—	30,1	28,1	26,0	15,5
Ζάκυνθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	1128	—	—	20,1	18,5	5,1	56,2
συνεταιρισμένοι	2890	—	—	0,9	10,5	16,8	71,6
σύνολο	4018	—	—	6,3	12,7	13,5	67,3
Γαϊτάνι	910	—	—	25,1	40,5	22,1	12,0
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	1005	5,4	17,2	22,6	13,0	19,0	45,4
συνεταιρισμένοι	1045	3,1	14,2	17,3	48,2	13,3	21,0
σύνολο	2050	4,2	15,6	19,8	30,9	16,2	32,8
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	212	32,5	26,8	59,3	40,5	—	—
συνεταιρισμένοι	859	21,0	29,4	50,4	22,8	17,7	8,7
σύνολο	1071	23,7	28,9	52,6	26,3	14,0	7,0
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	260	—	—	20,0	58,4	21,5	—
συνεταιρισμένοι	1780	—	—	8,0	46,6	40,7	4,4
σύνολο	2040	—	—	9,6	48,1	38,2	3,9
Πλάτανος	2856	—	—	3,7	24,6	33,7	38,0
Άλεξάνδρεια	1354	—	—	12,0	24,0	41,2	22,5
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	2141	—	—	1,6	23,9	40,8	33,5
Ξάνθη (πόλη)	2361	7,7	10,2	17,9	5,9	21,9	54,0
Σέλερον	1445	—	—	12,3	23,3	64,2	—
Όλβιον	1424	—	—	0,2	24,2	75,5	—
Έχινος	1181	24,6	62,5	87,1	12,7	—	—

σάν αποτέλεσμα τήν άπ' ευθείας εκμετάλλευση τής γής από τόν ιδιοκτήτη (άμεση αυτοκαλλιέργεια: faire valoir direct), με έμμισθο άγροεργατικό δυναμικό ή με συμβόλαια έμφυτευτικής εκμεταλλεύσεως (métagage).

Γιά τούς μικρο-ιδιοκτήτες, οί περισσότεροι αισθητές άνισότητες παρουσιάζονται στις πόλεις. Συγκρίνοντας τό ποσοστό του άριθμού τών καλλιεργητών τών 20 στρεμμάτων και κάτω, με τήν έκταση τήν όποια εκμεταλλεύονται, έχουμε άρνητικές διαφορές μεγαλύτερες τών 30, σέ τέσσερις πόλεις: στην Ξάνθη (68% τών καλλιεργητών κατέχουν 18% τής γής), στην Κόρινθο (64 και 30), στη Βέροια (53 και 20), στη Νάουσα (82 και 52).

στό ένα τέταρτο τής επιφάνειας που καλλιεργήθηκε. Από τό 1926, ή συγκατάθεση του ιδιοκτήτη δέν ήταν πιά άναγκαία άργότερα, καταργήθηκε και ή άγροληψία.

Σέ δύο πόλεις (Ζάκυνθο και Άλεξάνδρεια) και σέ ένα μόνο χωριό (Σέλερο, στη Θράκη) οί διαφορές αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30.

Τελικά, οί άνισότητες που παρατηρούνται στη διάρθρωση τής έγγείου ιδιοκτησίας στην Έλλάδα φαίνεται πως εξηγούνται από τρεις παράγοντες που άλληλοεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται. Μιά άπόπειρα ταξινομήσεώς τους έχει κυρίως ρόλο υποθέσεως για τίς έρευνες που μπορεί νά ακολουθήσουν: οί παράγοντες αυτοί είναι οί εξής:

Ό Ιστορικός παράγοντας. Αυτός διαφοροποιεί όχι μόνο τούς άγροτικούς χώρους που είναι ενιαίοι, ίδιοι, χωρίς διαφορές και όπου οί άνισότητες είναι πιο αισθητές, αλλά και τίς ζώνες που έχουν αναδιαρθρωθεί άπότομα με τάση όμαλοποίησεως. Τό βασικό κριτήριο είναι ή αναχώρηση τών Τούρκων χωρικών και ή μαζική εγκατάσταση τών

προσφύγων της Μ. Ασίας με την παραχώρηση ίσων κλήρων που προήλθαν από τον διαχωρισμό των παλιών τσιφλικιών. Επιτρέπει στο έπακρο να συγκριθεί η Μακεδονία, που έχει ανισότητες λιγότερο έντονες, με τα νησιά του Ιονίου όπου οι ανισότητες είναι ισχυρές.

Ο γεωγραφικός παράγοντας. Καθορίζει τη διάκριση σε ζώνες μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκι) που είναι πιο ίσομερείς, και σε περιοχές με εξειδικευμένες καλλιέργειες και φυτείες, που παρουσιάζουν έντονότερες κοινωνικές ανισότητες. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες επιτρέπουν πραγματικά εκμεταλλεύσεις μικρής εκτάσεως, αλλά δεν παύουν να ενθαρρύνουν σημαντικές επενδύσεις σε σχετικά μεγάλες εκτάσεις. Σε εθνική κλίμακα, οι δενδροκαλλιέργειες της Ν. Ελλάδας (έσπεριδοειδή, ελιές, αμπέλια) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη καλλιέργεια των πεδιάδων της Β. Ελλάδας. Αυτή ή αντίθεση ενισχύεται συχνά από την επίδραση του ιστορικού παράγοντα. Σε τοπική κλίμακα, η φρουτοπαραγωγική ζώνη της Μακεδονίας (Βέροια - Νάουσα) αντιπαραβάλλει αυτές τις διαφοροποιημένες εκτάσεις έγγειου ιδιοκτησίας προς εκείνες της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, που είναι περισσότερο ομοιομόρφες.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας. Η

υπαρξη μιās μικρής πόλεως τροποποιεί το ιστορικό ή γεωγραφικό σχήμα. Το αστικό κέντρο όξυνει τις ανισότητες της διαρθρώσεως της έγγειου ιδιοκτησίας. Περιλαμβάνει συγχρόνως μικρο-ιδιοκτήτες μιās εκμεταλλεύσεως «λειψάνου» (κήπος) ή σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπικής (μερικά στρέμματα καρποφόρων δένδρων), και μεγαλο-ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βέβαια τις γαίες τους με το σύστημα της άμεσης αυτοκαλλιέργειας (faire valoir direct), αλλά στην πραγματικότητα είναι ιδιοκτήτες άσχετοι με την καλλιέργεια (γιατροί, δικηγόροι).

3) Οι ανισότητες στις άρδευόμενες εκτάσεις και στις εξειδικευμένες καλλιέργειες

Στη μεσογειακή γη, η εκτίμηση της αξίας της εκμεταλλεύσεως γίνεται συχνά με βάση όχι την ολική έκταση, αλλά το άρδευόμενο ή φυτεμένο τμήμα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών.

Οι άνομοιότητες των άρδευομένων γαιών

Η σύγκριση δεν ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί παρά μόνο σε δύο κοινότητες συγκριτικού έλεγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Άρδευόμενες γαίες - Κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του ολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος άρδευόμενης επιφάνειας						
		Χωρίς άρδευση	Κάτω των 56 στρεμ.	5-9 στρέμ.	Κάτω των 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	20-29 στρέμ.	30 και άνω
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	130	15,7	—	—	37,9	19,4	12,0	14,8
συνεταιρισμένοι	103	28,8	—	—	20,6	22,6	13,4	14,4
σύνολο	233	21,9	—	—	29,7	20,9	12,6	14,6
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	36	69,6	12,1	18,2	30,3	—	—	—
συνεταιρισμένοι	47	84,8	9,0	—	9,0	—	3,0	3,0
σύνολο	83	77,2	10,6	9,1	19,7	—	1,5	1,5
		Σύνολο άρδευόμενης επιφάνειας στις υπό μελέτη εκμεταλ. στρέμματα						
		Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας						
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	1656	—	—	—	14,8	17,4	18,5	49,0
συνεταιρισμένοι	1372	—	—	—	8,4	20,6	21,1	49,7
σύνολο	3028	—	—	—	11,9	18,8	19,7	49,4
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	46	—	23,9	76,0	99,9	—	—	—
συνεταιρισμένοι	58	—	13,7	—	13,7	—	34,4	51,7
σύνολο	104	—	18,2	33,6	51,8	—	19,2	28,8

χου (Κόρινθος καί Ζάκυνθος), ἢ γιατί ἡ ἄρδευση δέν γίνεται συστηματικά στις ἄλλες, ἢ γιατί ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ ὅλη τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἐκταση (Ἀλεξάνδρεια), ἢ γιατί ἀπλούστατα λείπουν οἱ πληροφορίες. Ὁ πίνακας 3 δείχνει κυρίως ὅτι ἡ ἄρδευση εἶναι στή Ζάκυνθο λίγο διαδεδομένη (77% τῶν ἐκμεταλλεύσεων δέν ἄρδύονται), ἐνῶ στήν Κόρινθο εἶναι λίγο περισσότερο (μόνο 22% δέν ἄρδύονται).

Ἀλλά στό ἐπίπεδο τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων, οἱ διαφορές αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερο: στήν Κόρινθο 15% περίπου τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό 49% τῶν ἄρδευομένων γαιῶν καί μόνο 27% συγκεντρώνουν τό 70% τῆς συνολικῆς ἄρδευομένης ἐκτάσεως. Στή Ζάκυνθο, μόνο 3% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό ἡμισυ περίπου τῶν ἄρδευομένων γαιῶν. Φαίνεται λοιπόν—ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν παραδειγμάτων εἶναι πολύ μικρός γιά νά κάνουμε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόθεση— ὅτι οἱ ἀνομοιότητες τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων εἶναι σημαντικότερες ἀπό τίς ἀνισότητες τῆς γενικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως, καί ὅτι εἶναι περισσότερο ἔντονος, ὅσο ἡ ἄρδευση εἶναι λιγότερο διαδεδομένη στήν καλλιεργουμένη περιοχή.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρδευση εἶναι ἐξαιρετικά ἐκλεκτική.

Οἱ ἀνομοιότητες τῶν κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν

Τά σταφιδάμπελα

Πρόκειται γιά ἀμπελία κορινθιακῆς σταφίδας πού τά βρίσκουμε σέ τρεῖς κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins) τοῦ δείγματος (Κόρινθος, Ζάκυνθος, Γαϊτάνι). Μιά πρώτη διάκριση φαίνεται ὅτι πρέπει νά γίνει μεταξύ πόλεων καί χωριῶν (πίνακας 4): 43% τῶν καλλιεργητῶν τῆς Κορίνθου καί 50% τῆς Ζακύνθου δέν ἔχουν σταφιδάμπελα, ἐναντι μόνο 17,6% τῶν καλλιεργητῶν τοῦ Γαϊτανιοῦ (Ζάκυνθος). Ἡ ἔλλειψη ἀμπελιῶν παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ τῶν ἀστών, τῶν «ἀπομονωμένων» πελατῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας: 54% στήν Κόρινθο, ἐναντι 31% τῶν «συνεταιρισμένων», 82% καί 18%, ἀντίστοιχα, στή Ζάκυνθο. Σύμφωνα μέ τή γενική διάρθρωση τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακες 1 καί 2), οἱ μικροκαλλιερ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Σταφιδάμπελα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπό μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	Χωρίς ἀμπελία	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος ἐπιφάνειας μέ σταφιδάμπελα				
			Κάτω τῶν 5 στρ.	5-9	10-14	15-19	20 καί ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	53,7	11,1	18,5	10,1	2,7	3,7
συνεταιρισμένοι	103	30,9	9,2	35,0	12,3	7,2	5,1
σύνολο	233	42,9	10,2	26,3	11,2	4,8	4,3
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	82,0	3,0	9,0	—	—	6,0
συνεταιρισμένοι	47	18,2	6,0	9,1	12,2	21,3	33,1
σύνολο	83	50,4	4,5	9,0	6,0	10,5	19,5
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	17,6	17,6	41,1	17,6	2,9	2,9

Σύνολο φυτεμένης ἐπιφάνειας στίς
ἐκμεταλλεύσεις πού ἔχουν μελετηθεῖ

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	479	—	8,1	27,7	26,0	10,2	27,7
συνεταιρισμένοι	635	—	4,4	34,9	21,7	17,5	21,4
σύνολο	1114	—	6,0	31,8	23,6	14,3	24,1
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	178	—	1,5	9,5	—	—	89,0
συνεταιρισμένοι	931	—	0,4	1,8	5,0	11,9	80,5
σύνολο	1109	—	0,8	3,2	4,2	10,0	83,6
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	221	—	9,0	43,8	28,0	6,7	12,2

γητές, πολύ περισσότεροι από τους «συνεταιρισμένους», τείνουν πιο πολύ απ' τους άλλους στην αξιοποίηση των φτωχότερων γαιών διά της κερδοσκοπικής καλλιέργειας.

Η κατανομή της φυτεμένης εκτάσεως επιθεβαιώνει εξ άλλου τό φαινόμενο: στην πόλη της Ζακύνθου, 19,5% τού συνόλου τών καλλιεργητών κατέχουν 83,6% τής φυτεμένης εκτάσεως και μόνο 6% «άπομονωμένων» κατέχουν 89% τής φυτεμένης εκτάσεως (αντίστοιχα 33 και 80% για τους συνεταιρισμένους). Γενικά, στό χωριό (Γαϊτάνι) οί άνομοιότητες έχουν μικρή σημασία: σχεδόν όλοι οί καλλιεργητές έχουν άμπέλια, πολύ λίγοι κατέχουν μεγάλες εκτάσεις (30% στό Γαϊτάνι εκμεταλλεύονται 20 ή περισσότερα στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, αντιπροσωπεύοντας τό 12% τής όλικής εκτάσεως σέ άμπέλια). Στην πόλη, ή κατάσταση είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: τά άμπέλια είναι λιγότερο έκτεταμένα, αλλά άνήκουν όχι μόνο στους μικρο-ιδιοκτήτες, πού φύτεψαν όλη τήν έκταση τής άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως (10 - 20 στρέμματα), αλλά και σέ ένα μέρος τών μεγάλων ιδιοκτητών, πού αντικατέστησαν ένα σύστημα καλλιέργειας περισσότερο έκτατικό

(δημητριακά και έλιές) μέ φυτείες κερδοσκοπικές σέ εκτάσεις σχετικά σημαντικές (πάνω από 20 στρέμματα). Ο ίστορικός παράγοντας παρεμβαίνει άλλωστε πάντοτε για νά ποικίλει αυτές τις διακρίσεις: οί ανισότητες είναι έντονότερες στη Ζάκυνθο απ' ό,τι στην Κόρινθο.²⁵

Οί έλαιώνες

Στην ίδια ομάδα τών κοινοτήτων, ή κατανομή τών ελαιώνων παρουσιάζει συχνά τά ίδια γενικά χαρακτηριστικά (πίνακας 5). Η έλιά στην Κόρινθο δέν έχει τήν ίδια θέση στην έκμετάλλευση, όπως στη Ζάκυνθο: 71% τών καλλιεργητών τής Κορίνθου δέν έχουν ελαιόδένδρα, έναντι 30% μόνο στην πόλη τής Ζακύνθου και 32% στό Γαϊτάνι. Άλλά αυτές οί ανισότητες ενδιαφέρουν πολύ

25. Ο μεγαλύτερος καλλιεργητής σταφιδάμπελων, πού συναντήσαμε στη Ζάκυνθο, κατέχει 190 στρέμματα άμπελιών, και ό μέσος όρος τών «μεγάλων» καλλιεργητών άμπελώνων (πάνω από 20 στρέμματα σέ άμπέλια) φθάνει τά 70 στρέμματα. Για τήν πόλη τής Κορίνθου οί αντίστοιχοι άριθμοί είναι 60 και 29 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Έλαιώνες - Κατανομή τών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων

	Άριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% τού συνόλου τών εκμεταλλεύσεων κατ' άριθμό ελαιοδένδρων				
		Χωρίς ελαιό- δένδρα	Πάνω από 10 δένδρα	10-49	50-99	100 και άνω
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	130	61,1	1,8	7,4	7,4	22,2
συνεταιρισμένοι	103	82,4	—	5,1	7,2	5,1
σύνολο	233	71,2	0,9	6,3	7,3	14,1
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	36	39,3	—	18,1	21,2	28,3
συνεταιρισμένοι	47	21,2	—	9,0	24,2	45,4
σύνολο	83	30,3	—	13,6	22,7	33,3
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	32,3	—	14,7	32,3	20,5
	Όλικός άριθμός δένδρων στίς υπό μελέτη εκμεταλλεύσεις					
						Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	5722	—	0,2	4,7	9,9	85,1
συνεταιρισμένοι	1202	—	—	11,0	39,0	50,0
σύνολο	6924	—	0,2	5,7	14,9	79,0
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	3756	—	—	2,9	12,6	84,3
συνεταιρισμένοι	9122	—	—	1,0	5,1	93,1
σύνολο	12878	—	—	1,6	7,7	90,5
Γαϊτάνι	2365	—	—	5,0	34,6	60,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Όπωροφόρα δένδρα - Κατανομή τών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του συνόλου τών εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος φυτεμένης επιφάνειας					
		Χωρίς δένδρα	Κάτω τών 5 στρεμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 καί άνω
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	130	72,4	7,5	5,6	2,8	0,9	10,4
συνεταιρισμένοι	103	84,5	4,1	2,1	5,1	—	4,1
σύνολο	233	78,5	5,8	3,9	3,9	0,4	7,3
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	48	29,0	12,9	22,5	16,1	6,5	12,9
συνεταιρισμένοι	45	23,0	17,9	17,9	15,3	20,5	5,1
σύνολο	93	25,7	15,7	15,7	15,7	14,2	8,5
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	24	10,5	31,5	31,5	21,0	—	5,2
συνεταιρισμένοι	70	—	23,2	36,6	26,6	3,2	10,2
σύνολο	94	2,5	25,3	35,4	25,3	2,5	8,8
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	12	8,3	8,3	33,3	8,3	16,6	25,0
συνεταιρισμένοι	58	3,7	7,4	18,5	22,2	7,4	40,7
σύνολο	70	4,5	7,5	21,2	19,6	9,0	37,8
Πλάτανος	61	42,1	17,5	17,5	7,0	8,7	7,0

Σύνολο φυτεμένης
επιφάνειας στις
υπό μελέτη
εκμεταλλεύσεις

Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	465	—	3,6	8,6	6,8	3,8	76,9
συνεταιρισμένοι	191	—	4,1	7,8	27,7	—	60,2
σύνολο	656	—	3,8	8,3	12,9	2,7	72,1
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	119	—	3,8	15,1	22,9	11,6	46,3
συνεταιρισμένοι	324	—	8,0	15,7	22,2	40,4	13,5
σύνολο	443	—	6,1	15,4	22,5	27,7	28,0
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	154	—	12,9	29,2	34,4	—	23,3
συνεταιρισμένοι	713	—	6,3	21,8	26,9	4,4	40,3
σύνολο	867	—	7,4	23,1	28,2	3,6	37,3
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	143	—	2,7	19,5	7,6	23,0	46,8
συνεταιρισμένοι	870	—	1,3	8,7	16,4	7,5	65,8
σύνολο	1013	—	1,5	10,2	15,2	9,7	63,1
Πλάτανος	311	—	9,3	22,8	14,4	26,0	27,3

περισσότερο τούς μικρούς ιδιοκτήτες παρά τούς μεγάλους· οι διαφορές είναι μικρότερες στους κατόχους 100 δένδρων και άνω: 14% του συνόλου τών καλλιεργητών στην Κόρινθο, 20% στο Γαϊτά-νι, 33% στη Ζάκυνθο. Η κατανομή τών δένδρων επιθεωρώνει αυτό τό συμπέρασμα: 14% τών καλλιεργητών κατέχουν τό 79% τών δένδρων στην Κόρινθο, έναντι 33% και 90% αντίστοιχα στη

Ζάκυνθο, 20% και 60% στο Γαϊτάνι. Πραγματικά, τά ποσοστά εδω μπορεί νά φανούν περισσότερο άπαιτηλά άπ' ό,τι οι άπόλυτοι αριθμοί ή άκόμα οι μέσοι όροι: ό μεγαλύτερος ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων στην πόλη τής Ζακύνθου δέν έχει λιγότερες από 4.800 ρίζες, έναντι 1.250 τού αντίστοιχου του τής Κορίνθου, και ό «μεγάλος» ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων (πάνω από 100 δένδρα) έχει κατά μέσον

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Καπνός - Κατανομή των έκμεταλλεύσεων
Κατανομή της επιφάνειας που έχει καλλιεργηθεί

	Άριθμός ἀγροτικών έκμεταλλεύσεων πού έχουν μελετηθεί	% του συνόλου των έκμεταλλεύσεων κατά φυτεμένη μέ καπνό επιφάνεια					
		Χωρίς καπνό	Κάτω των 5 στρέμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 και άνω
Ξάνθη (πόλη)	71	21,8	7,8	50,0	20,3	—	—
Σέλερον	50	4,0	14,2	65,3	16,3	—	—
Όλθειον	33	3,0	33,3	54,5	9,0	—	—
Έχινος	110	4,5	4,5	59,0	27,0	3,6	0,9
<i>Όλική φυτεμένη επιφάνεια στις έκμεταλλεύσεις πού μελετήθηκαν (στρέμματα)</i>							
		<i>Κατανομή της φυτεμένης επιφάνειας</i>					
Ξάνθη (πόλη)	378	—	4,7	55,2	39,9	—	—
Σέλερον	326	—	8,5	65,3	26,0	—	—
Όλθειον	185	—	22,7	61,0	16,2	—	—
Έχινος	875	—	2,2	52,5	35,8	6,9	2,2

δρο 590 ρίζες στη Ζάκυνθο και 280 στην Κόρινθο. Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, σχετικά με τό θέμα των έλαιοδένδρων υπάρχουν τρεις υποθέσεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει.

—Οι άνομοιότητες παρατηρούνται περισσότερο στο επίπεδο μιάς κερδοσκοπικής καλλιέργειας όπως ή έλια, παρά στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της έκμεταλλεύσεως.

—Είναι περισσότερο αισθητές, όσο ή κερδοσκοπική καλλιέργεια είναι λιγότερο διαδεδομένη στη συγκεκριμένη περιοχή.

—Είναι έντονότερες για τούς καλλιεργητές που κατοικούν στην πόλη άπ' ό,τι είναι για τούς καλλιεργητές της ύπαιθρου.

Τά καρποφόρα δένδρα

Η κατανομή των καρποφόρων δένδρων τείνει να διαφοροποιήσει αυτές τις διαπιστώσεις (πίνακας 6). Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για έσπεριδοειδή (θασικά λεμονιές) στην Κόρινθο, και μηλιές και ροδακινιές στην περιοχή της Βέροιας. Οί πιο αισθητές διαφορές είναι τοπικές. Τά καρποφόρα δένδρα είναι περισσότερο διαδεδομένα στις πλαγιές του Βερμίου, στη Μακεδονία, παρά στην περιοχή της Κορίνθου, όπου οί ειδιότητες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες (σταφιδάμπελα, έλιές): 78% των καλλιεργητών της Κορίνθου δέν έχουν καρποφόρα δένδρα, έναντι 2% μόνο στη Νάουσα, 4,5% στην Έπισκοπή, 26% στη Βέροια και 42% στον Πλάτανο. Οί διαφορές μεταξύ Βέροιας και Νάουσας εξηγούνται από τό γεγονός ότι στη Νάουσα υπάρχουν πολύ περισσότεροι μικρο-ιδιοκτήτες, οί όποιοί φύτεψαν όλόκληρη τη

γεωργική έκταση (πίνακας 1), ενώ στον Πλάτανο, τό δένδρο κρατάει πιά δεύτερη θέση μπροστά στη μεγάλη καλλιέργεια (δημητριακά, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο).²⁶

Άλλά οί τοπικές αυτές άνισότητες τείνουν να μειωθούν στο επίπεδο των μεγαλύτερων ιδιοκτητών (κατόχων 20 στρεμμάτων ή περισσότερο καρποφόρων δένδρων), οί όποιοί αποτελούν τό 7-8% του συνόλου των καλλιεργητών, εκτός από την Έπισκοπή. Άλλωστε, οί διαφορές είναι μεγαλύτερες στην Κόρινθο παρά στις κοινότητες που παράγουν ροδάκινα και μήλα: για τις σημαντικές εκτάσεις (πάνω από 20 στρέμματα ανά έκμετάλλευση καρποφόρων δένδρων), ή διαφορά μεταξύ του άριθμού των καλλιεργητών και της εκτάσεως που κατέχουν σε δένδρα, φθάνει τό 65 στην Κόρινθο και δέν ξεπερνά τό 30 στην περιοχή της Βέροιας (29 στη Νάουσα, 26 στην Έπισκοπή, 20 στον Πλάτανο και ή Βέροια).

Μήπως πρέπει ν' αναζητηθούν, στο βαθύτερο νόημα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οί διαφορές που παρουσιάστηκαν στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της άγροτικής έκμεταλλεύσεως, καθώς και ή αντίθεση μεταξύ μιάς μεσογειακής Έλλάδας λιγότερο ομοιομορφής και μιάς βόρειας περισσότερο εξισορροπημένης;

Ό καπνός

Η ανάλυση του πίνακα 7, που παρουσιάζει την

26. Στη Νάουσα συναντήσαμε τον μεγαλύτερο δένδροκαλλιεργητή του δείγματος (75 στρέμματα άποφοφορά), ενώ οί αντίστοιχοί της Κορίνθου και της Βέροιας δέν έχουν, αντίστοιχα, παρά 50 και 49 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία του άρχηγού της εκμεταλλεύσεως (47 συνεταιριζόμενων της Σίνδου)

'Ηλικία	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)				Σύνολο
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και άνω	
Κάτω των 45 ετών	—	66,6	26,6	6,6	31,5
45-64 ετών	—	25,0	50,0	25,0	51,0
65 ετών και άνω	25,0	25,0	37,5	12,5	17,5
Σύνολο	4,2	38,2	40,4	17,2	100,0

κατανομή των εκτάσεων καλλιέργειας καπνού στις κοινωνίες συγκριτικού έλέγχου της περιοχής της Ξάνθης, θά επιβεβαίωνε αυτή την υπόθεση: η φυτεμένη με καπνό έκταση σπάνια ξεπερνά τα 10 στρέμματα ανά εκμετάλλευση, και οι διαφορές μεταξύ άριθμού καπνοκαλλιεργητών και φυτεμένης εκτάσεως είναι μικρές. Στην Ξάνθη, φθάνουν στο άνωτατο όριο: 20% των καπνοκαλλιεργητών καλλιεργούν πάνω από 10 στρέμματα καπνού, αλλά κατέχουν μόνο το 40% της φυτεμένης εκτάσεως.²⁷ Είναι άληθεια πώς η καλλιέργεια του καπνού άπαιτεί πολύ έργατικό δυναμικό. Το σχετικό ύψηλό κόστος του περιορίζει και μάλιστα άπαγορεύει στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις να έκπεταθούν με τη βοήθεια μισθωτών άγρωργατών. Σχετικά με αυτό, έχει σημασία τό γεγονός ότι στην πόλη της Ξάνθης, στην οποία υπάρχουν μεγάλο καπνοκαλλιεργητές (54% της άγροτικής εκτάσεως σε εκμεταλλεύσεις άνω των 70 στρεμμάτων) υπάρχουν και οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις χωρίς καπνό (22%): οι μεγάλο ιδιοκτήτες προτιμούν μάλλον να συνεχίσουν την έκτατική και μηχανοποιημένη καλλιέργεια δημητριακών, παρά να έπιδιοθούν στη λεπτή καλλιέργεια του καπνού, η οποία δέν άποδίδει παρά μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμεταλλεύσεως.

Έέλος, η διάθρωση των έξειδικευμένων καλλιεργειών μās έπιτρέπει να καθορίσουμε την άνάλυση του έγινε στο συνολικό έπιπεδο της εκμεταλλεύσεως. Πολλές φορές, υπάρχει κάποια υπερβολή στις πιο σημαντικές διαφορές: είναι οι καλλιεργητές η οι πιο εύνοούμενες περιοχές που παρουσιάζουν έπίσης τις πιο άισθητές άνομοιότητες. Άπό την άποψη αυτή, η επανάληψη των τριών παραγόντων που έχουμε ήδη άναφέρει άποδεικνύεται ένδιαφέρουσα.

Ό ιστορικός παράγοντας τείνει να έπισκιασθεί. Διατηρείται περισσότερο στη Ζάκυνθο, όπου άποτελεί την αίτια για πιο φανερές άνομοιότητες, παρά στην Κόρινθο, στην κατανομή της άρδευόμενης εκτάσεως. Πραγματικά, αυτό που έχει άπομείνει

άπό τις μεγαλύτερες εκτάσεις διατηρεί ίγνη μιάς έκτατικής άγροτικής οικονομίας, κατά την οποία οι έξειδικευμένες καλλιέργειες, οι οποίες άπαιτούν έργατικό δυναμικό και επένδσεις, εισάγονται με άργό ρυθμό, όπως στην περίπτωση μεγάλων εκμεταλλεύσεων με δημητριακά, στην πεδιάδα της Ξάνθης. Οι άνομοιότητες στην κατανομή των έξειδικευμένων καλλιεργειών είναι πρόσφατες και άναφέρονται στις διαδικασίες των σαράντα τελευταίων έτών, ίδιος μετά τόν πόλεμο.

Ό κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας φέρνει σε αντίθεση την πόλη με τό χωριό. Ξαναβρήκαμε την άποφασιστική έπίδραση του στά σταφιδάμπελα και την ελιά. Τις άνομοιότητες τις αντίλαμβάνονται λιγότερο οι καλλιεργητές που κατοικούν στην έπαρχία, όπου η πλειονότητα κατέχει φυτείες, και όπου υπάρχει μία ίσορροπία στην κατανομή. Στην πόλη παρουσιάζονται σημαντικές άνομοιότητες: μεγάλο άριθμός καλλιεργητών που δέν έχουν καμιά κερδοσκοπική καλλιέργεια, μικροί καλλιεργητές οι οποίοι φύτευαν όλη την υπό εκμετάλλευση έκταση, αλλά δέν άντιπροσώπευαν παρά ένα άσήμαντο μέρος της όλικής εκτάσεως, μερικοί μεγάλο-ιδιοκτήτες που κατέχουν μεγάλες εκτάσεις.

Ό γεωγραφικός παράγοντας άντιπαραθέτει πάντοτε μία Βόρεια Έλλάδα με περισσότερο έξισορροπημένες τάσεις, προς μία μεσογειακή Έλλάδα με έντονότερες άνομοιότητες που είναι λιγότερο αίσθητές στα όπωροφόρα δένδρα και τόν καπνό παρά στα σταφύλια Κορίνθου, τά έσπεριδοειδή ή τά έλαιόδένδρα. Η άγροτική μεταρρύθμιση, δραστηριότερη στη Βόρεια Έλλάδα λόγω της μαζικής έγκαταστάσεως των προσφύγων, καθώς και μία παλαιότερη άστικοποίηση στη Νότια Έλλάδα, έξηγηούν άνισοι τις διαφορές. Άποδεικνύουν ίσως έναν άνιστο βαθμό προόδου στις άνομοιότητες, που συνεχώς δξύνονται.

4) Οι άνομοιότητες, με βάση την ηλικία του καλλιεργητή και τόν άριθμό των προσώπων που ζούν άπό την εκμετάλλευση

Η άνάλυση έπρεπε να περιορισθεί έδω μόνο σε ένα συνεταιρισμό της Σίνδου, που μās έδωσε τα άναγκαία στοιχεία. Είναι έξ ίσου ένδιαφέρουσα. Ό πίνακας 8 δείχνει τό μικρό άριθμό των ηλικιωμένων καλλιεργητών: 17,5% του συνόλου είναι άνω των 65 ετών. Άλλά είναι περισσότερο άνησχητική η διαπίστωση ότι οι καλλιεργητές ηλικίας 45-65 ετών είναι περισσότερο άπό τό ήμισυ του συνόλου (51%). Υπάρχει έπομένως μία καταφανής γήραση του γεωργικού πληθυσμού και η έπίδραση της μεταναστεύσεως πλήττει ιδιαίτερα τις τάξεις των νέων ηλικιών: ό μικρός άριθμός των νέων γεωργο-καλλιεργητών φανερώνει κάποιο κίνδυνο για τό μέλλον της Σίνδου.

27. Ό μεγαλύτερος καλλιεργητής του δείγματος μένει στό Έζινο και φυτεύει κάθε χρόνο 20 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και αριθμός ατόμων που ζούν από την εκμετάλλευση (47 συνεταιρισμένων της Σίνδου)

Αριθμός ατόμων	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)					Σύνολο	Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρεμ.	40-69 στρεμ.	70 και άνω	—		
1-2	15,6	20,0	64,4	—	100	21	
3-4	—	29,8	40,5	29,7	100	12	
5-6	—	16,9	34,7	48,4	100	14	
7 και άνω	—	—	26,3	73,7	100	13	
Σύνολο	1,6	23,9	40,8	33,7	100	12,8	
Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων	12	9,1	11,8	19,9	12,8		

Οι γεωργο-καλλιεργητές των 45-64 ετών εμφανίζουν σαν πραγματικός παράγοντας «μπλοκαρίσματος» της διαρθρώσεως της ιδιοκτησίας, γιατί οι ηλικιωμένοι αγρότες δεν διατηρούν συνήθως παρά μία εκμετάλλευση που συμπληρώνει την αγροτική τους σύνταξη, πολύ πενιχρή άλλωστε.²⁸ Άλλα οι καλλιεργητές ηλικίας 45-64 ετών συγκεντρώνουν εκτάσεις ιδιαίτερα σημαντικότερες από τον μέσον όρο: τρία τέταρτα από αυτούς διαθέτουν πάνω από 40 στρέμματα, τó ένα τέταρτο πάνω από 70 στρέμματα (μέσο μέγεθος εκμεταλλεύσεως στην κοινότητα, 45 στρέμματα). Αντίθετα, τά δύο τρίτα των καλλιεργητών ηλικίας κάτω των 45 ετών άδικούνται πολύ και κατέχουν λιγό-

τερα από 40 στρέμματα. Οί κλασικές διαδικασίες συγκεντρώσεως (κληρονομιά και αγορά) ενισχύουν επομένως τή θέση των πιο ηλικιωμένων καλλιεργητών. Η ζωτική ανάγκη για γή είναι ιδιαίτερα αισθητή στους νεότερους: ή χορήγηση προικας συχνά δεν είναι σέ θέση να διορθώσει τίσ ανισότητες. Γι' αυτό λοιπόν είναι εξαιρετικά εύαλωτοι στίς εξωτερικές προκλήσεις.

Ως πρός τόν αριθμό των ατόμων τά όποια ζούν από τήν εκμετάλλευση, εδω παρουσιάζεται κάποια ισορροπία με τó μέγεθος τής εκμεταλλεύσεως (πίνακας 9). Μόνο τά μικρά νοικοκυριά (1-2 προσώπων) και οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις φαίνονται πώς προσφέρουν άτομικά ηλίκα πολύ άνωτερα από τόν μέσον όρο των 12,5 στρεμμάτων κατ' άτομο. Πραγματικά, ó ρόλος των συμπληρωματικών εισοδημάτων είναι πολύ πολύπλοκος εδω, για νά μπορέσουμε νά δώσουμε μιά σωστή άνάλυση.

28. 150 φράγκα (900 δρχ.) περίπου τήν τριμηνία, τήν εποχή που έγινε ή έρευνα, για ένα ζευγάρι ηλικιωμένων συζύγων που και οί δύο τους ήταν πάνω από 65 χρόνια.

(συνεχίζεται στό επόμενο ελληνόγλωσσο τεύχος, άρ. 33)